

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО НАЧАЛНА И ПРЕДУЧИЛИЩНА ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА “СОЦИАЛНА ПЕДАГОГИКА И СОЦИАЛНО ДЕЛО”

Ваня Иванова Градинарова

**ВЪЗПИТАТЕЛНИ АСПЕКТИ НА АРТ – ТЕРАПЕВТИЧНАТА РАБОТА
ПРИ ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ**

АВТОРЕФЕРАТ

НА

дисертационен труд за присъждане на образователна и
научна степен „доктор”

по професионално направление 1.2. Педагогика (Теория на възпитанието)

Научен ръководител:
проф. д-р Нели Бояджиева

София 2018

Дисертационният труд “Възпитателни аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със специални образователни потребности” е обсъден и предложен за защита от катедра „Социална педагогика и социално дело” към Факултет по начална и предучилищна педагогика на СУ „Св. Климент Охридски

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 10.05.2018 г. от 13.00 ч. в зала № 213 на Факултет по начална и предучилищна педагогика, Софийски университет “Св. Климент Охридски”.

Научно жури:

Председател:

проф. дпн Клавдия Василева Сапунджиева

Членове:

проф. д-р Нели Илиева Бояджиева

проф. дпн Дора Стоилова Левтерова - Гаджалова

проф. дпн Жанета Стойкова Добрева

доц. д-р Даниела Годорова Маркова

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	5
УВОД	7
ГЛАВА ПЪРВА	
ВЪЗПИТАТЕЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ ПРИ РАБОТАТА С ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ	10
1.1. Подходи в педагогическата работа с деца със специални образователни потребности	10
1.2. Законово нормативна регламентация в работата с деца със специални образователни потребности	11
1.3. Деца със специални образователни потребности – дефиниране на понятието	12
1.4. Характеристика на социалното взаимодействие при деца със специални образователни потребности	12
1.5. Особености в поведението на децата със специални образователни потребности	13
1.6. Възпитателни дейности при деца със специални образователни потребности	15
1.7. Семейството и възпитанието на децата със специални образователни потребности	16
ГЛАВА ВТОРА	
ВЪЗПИТАНИЕ И ТЕРАПИЯ ЧРЕЗ ИЗКУСТВО В РАБОТАТА С ДЕЦА	17
2.1. Възпитание чрез изкуство	18
2.2. Терапия чрез изкуство	18
2.3. Арт – терапия при деца	20
2.4. Арт – терапия при деца със специални образователни потребности	20
ГЛАВА ТРЕТА	
ПОСТАНОВКА И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОПИТНО - ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	
3.1 Предмет и обект на изследването	22
3.2 Цел на изследването	22
3.3 Задачи на изследването	22
3.4 Хипотеза на изследването	23
3.5 Участници в изследването	23
3.6 Методи на изследването	25
3.7 Инструменти за реализиране на изследването	26
3.8 Организация на изследването	26
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
ОПИТНО – ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА АРТ – ТЕРАПЕВТИЧНА ПРОГРАМА ЗА ВЪЗПИТАТЕЛНА РАБОТА ПРИ ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ	28
4.1. Цел	28

4.2. Задачи	29
4.3. Форма на работа	29
4.4. Участници	29
4.5. Методи	29
4.6. Структура на програмата	29
4.7. Структура на арт – терапевтичната сесия	30
ГЛАВА ПЕТА	
АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ОПИТНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	31
5.1. Анализ на резултатите от опитно – експерименталната арт – терапевтична работа	
5.1.1. Анализ на протоколите от наблюдението на процеса на опитно – експерименталната работа	31
5.1.2. Анализ на резултатите от проучване на мнението на специалистите, които наблюдават и оценяват децата от опитно - експерименталната работа	35
5.1.3. Анализ на резултатите от проучване на мнението на родителите на децата със специални образователни потребности, включени в опитно – експерименталната работа	37
5.1.4. Изследване на зависимост в оценката от наблюдението на родителите и специалистите	39
5.1.5. Проследяване на индивидуалните резултати в напредъка на децата от участието им в опитно – експерименталната програма	40
5.2. Анализ на резултатите за приложение на арт - терапията в работата на специалистите в сферата на интегрираното обучение и социалните услуги	42
5.3. Анализ на резултатите от проучване на експертното мнение за приложението на арт – терапията при работата с деца със специални образователни потребности	48
ИЗВОДИ, ПРЕПОРЪКИ, ПРИНОСИ	50
Изводи	
Препоръки	52
Приноси	53
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	54
ПУБЛИКАЦИИ	55
ЛИТЕРАТУРА	56

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд “Възпитателни аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със специални образователни потребности” е в общ обем от 225 страници. Основният текст е в размер на 170 страници, които съдържат увод, пет глави, изводи, препоръки, приноси, заключение. Литературата включва 128 заглавия, от които 108 на кирилица, 20 на латиница и 17 интернет източника. Следват литература, приложение и списък с публикации по темата на дисертационния труд. Текстът е онагледен от 24 таблици, 36 графики в основния текст, приложения. Трудът е структуриран в увод, 5 глави, изводи, препоръки, приноси, заключение, приложения, литература.

В композиционно отношение дисертационният труд е организиран в следната структура:

УВОД	6
ГЛАВА ПЪРВА	
ВЪЗПИТАТЕЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ ПРИ РАБОТАТА С ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ	10
1.1. Подходи в педагогическата работа с деца със специални образователни потребности	
1.2. Законово нормативна регламентация в работата с деца със специални образователни потребности	11
1.3. Деца със специални образователни потребности – дефиниране на понятието	14
1.3.1. Умствена изостаналост	14
1.3.2. Детска церебрална парализа	15
1.3.3. Сензорни увреждания	16
1.3.4. Множество увреждания	17
1.3.5. Комуникативни нарушения	17
1.3.6. Специфични нарушения на способността за учене	18
1.3.7. Разстройства от аутистичния спектър	19
1.3.8. Емоционални и поведенчески разстройства	20
1.4. Характеристика на социалното взаимодействие при деца със специални образователни потребности	22
1.5. Особенности в поведението на децата със специални образователни потребности	24
1.6. Възпитателни дейности при деца със специални образователни потребности	30
1.7. Семейството и възпитанието на децата със специални образователни потребности	37
ГЛАВА ВТОРА	
ВЪЗПИТАНИЕ И ТЕРАПИЯ ЧРЕЗ ИЗКУСТВО В РАБОТАТА С ДЕЦА	41
2.1. Възпитание чрез изкуство	
2.2. Терапия чрез изкуство	45
2.2.1. Арт – терапия – дефиниране на понятието	45
2.2.2. Съдържание и цели	47
2.2.3. Участници	49
2.2.4. Форми на работа	50
2.2.5. Функции на арт – терапевтичната работа	51
2.3. Арт – терапия при деца	52
2.4. Арт – терапия при деца със специални образователни потребности	57
ГЛАВА ТРЕТА	
ПОСТАНОВКА И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОПИТНО - ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	64
3.1 Предмет и обект на изследването	
3.9 Цел на изследването	64
3.10 Задачи на изследването	64

3.11	Хипотеза на изследването	65
3.12	Участници в изследването	66
3.13	Методи на изследването	76
3.14	Инструменти за реализиране на изследването	77
3.15	Организация на изследването	78
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА		
ОПИТНО – ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА АРТ – ТЕРАПЕВТИЧНА ПРОГРАМА ЗА ВЪЗПИТАТЕЛНА РАБОТА ПРИ ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ		81
4.1.	Цел	
4.2.	Задачи	81
4.3.	Форма на работа	81
4.4.	Участници	82
4.5.	Методи	82
4.6.	Принципи на работа	83
4.7.	Правила на работа	83
4.8.	Насоки за водещия	84
4.9.	Подготовка за създаване на арт – терапевтична среда	84
4.10.	Материали	85
4.11.	Структура на програмата	87
4.12.	Структура на арт – терапевтичната сесия	89
4.13.	Загриващи упражнения и упражнения за приключване	90
4.14.	Модул „Аз“	91
4.15.	Модул „Емоции“	95
4.16.	Модул „Семейство“	99
4.17.	Модул „Приятели“	101
4.18.	Теми по избор	104
ГЛАВА ПЕТА		
АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ОПИТНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ		108
5.2.	Анализ на резултатите от опитно – експерименталната арт – терапевтична работа	
5.1.1.	Анализ на протоколите от наблюдението на процеса на опитно – експерименталната работа	108
5.1.2.	Анализ на резултатите от проучване на мнението на специалистите, които наблюдават и оценяват децата от опитно - експерименталната работа	128
5.1.3.	Анализ на резултатите от проучване на мнението на родителите на децата със специални образователни потребности, включени в опитно – експерименталната работа	130
5.1.4.	Изследване на зависимост в оценката от наблюдението на родителите и специалистите	132
5.1.4.1.	Изследване на зависимостта в оценката от наблюдението на родителите и специалистите и диагнозата на децата участвали в опитно – експерименталната програма	133
5.1.4.2.	Изследване на зависимостта в оценката от наблюдението на родителите и специалистите и формата на оценяване на децата участвали в опитно – експерименталната програма	134
5.1.5.	Проследяване на индивидуалните резултати в напредъка на децата от участието им в опитно – експерименталната програма	135
5.2.	Анализ на резултатите за приложение на арт - терапията в работата на специалистите в сферата на интегрираното обучение и социалните услуги	144
5.2.1.	Изследване на зависимостта между приложение, форма, честота и сфери на влияние на арт – терапевтичните дейности и професионалната квалификация на изследваните лица	151
5.2.2.	Изследване на зависимостта между приложение, форма, честота и сфери на влияние на арт – терапевтичните дейности и местоработата на изследваните лица	156
5.3.	Анализ на резултатите от проучване на експертното мнение за приложението на арт – терапията при работата с деца със специални образователни потребности	161
ИЗВОДИ, ПРЕПОРЪКИ, ПРИНОСИ		164
Изводи		
Препоръки		167
Приноси		169

ЗАКЛЮЧЕНИЕ	170
ЛИТЕРАТУРА	171
ПРИЛОЖЕНИЯ	179
ПУБЛИКАЦИИ	225

УВОД

Свободният достъп до образование и социално включване са основен акцент в съвременните образователни политики по отношение на обучението и възпитанието деца със СОП в условията на предучилищното и училищното образование. Утвърждаването на равен достъп и активно участие в обществото са резултат от един продължителен процес, през който се променят отношението и грижите към децата и учениците със специални образователни потребности. За да бъде подпомогнат този процес от изключително значение е прилагането на разнообразни подходи и дейности стимулиращи активността и взаимодействията на децата и цялостното им развитие. Арт - терапевтичната работа с деца със специални образователни потребности се популяризира активно през последните две десетилетия, а методите и техниките намират широко приложение и се използват като средство, което благоприятства личностното развитие на децата със специални образователни потребности. Изкуството оказва силно въздействие върху емоционалното състояние на човек и неговото развитие, а терапията чрез изкуство е изпълнена с позитивен заряд, ориентиран за и към човека. Арт – терапевтичната работа предоставя практически неограничени възможности за самоизразяване и самореализация в творческия продукт, за самоутвърждаване и себепознание.

Необходимо е да се проучат характеристиките и възпитателните измерения в работата с деца със специални образователни потребности. Предизвикателство и отговорност на специалистите е откриване и прилагане както на традиционни, така и на алтернативни методи, които да бъдат съобразени с индивидуалните характеристики на децата. Това предполага добро познаване на особеностите и проблемите в поведението на децата със специални образователни потребности. От изключителна важност е да се изследват причините, които оказват негативно влияние върху социално функциониране на децата.

Прилагането на социално – педагогическия модел извежда на преден план развитието на индивида и социалното му включване. Важността и актуалността на проблема се определят от настъпилите промени и навлизащите нови организационно – функционални тенденции свързани с обучението, възпитанието и социалната интеграция на деца със специални образователни потребности. Интересът към темата е провокиран от предизвикателства, които стоят ежедневно пред мен в професионален план като специалист, за откриване и прилагане на методи за взаимодействие,

които да отговарят на потребностите на една хетерогенната група, каквато е децата със специални образователни потребности. Проучването и прилагането на разнообразни художествено - творчески дейности в педагогическата ми практика се превърнаха в необходимост, значима дейност и прераснаха в първи опити за реализиране на Арт – ателиета в условията на образованието и социалните услуги. Резултатите от тази дейност провокират интереса към изследване на актуалното състояние на приложението и потребността от арт – терапевтични дейности и влиянието им при работата с деца със СОП.

Съществена част от дисертационния труд е посветена на изследване на същността на арт – терапевтичната работа и приложението и при работата с деца със специални образователни потребности. Представена е опитно - експериментална арт – терапевтична програма за възпитателно – корекционна работа с деца със специални образователни потребности, чиято основна цел е развитие на личността и социализация, редуциране на проблемното поведение и справяне с трудности при реализиране на социални взаимоотношения чрез прилагане на арт – терапевтични техники.

Обект на изследването е възпитателната работа при деца със специални образователни потребности.

Предмет на изследването са възпитателните аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със специални образователни потребности.

Целта на изследването е да се изведат възпитателните аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със специални образователни потребности, актуалното състояние и възможностите за приложението и в практиката, с оглед на спецификата и ефективността на въздействието върху развитието им. За реализирането и са изведени следните задачи:

- да се проучат и анализират научните изследвания върху приложението на арт – терапевтична работа с деца със специални образователни потребности (СОП);
- да се проучат основните характеристики и особености на възпитателните аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със СОП чрез анализ и проучване на практиките на базата на чуждестранни и български източници;
- да се изследват и анализират съществуващите форми на арт – терапевтична работа в условията на ресурсното подпомагане и социалните услуги за деца със СОП;
- да се изследва актуалното състояние и приложение на арт-терапията в практиката на специалистите от Ресурсен център за подпомагане на интегрираното обучение и възпитание на деца и ученици със специални образователни потребности – гр. София и на специалистите от социалните услуги – гр. София ;

- да се проучат потребностите от възпитателно - терапевтична работа на децата, на основата на анализ на медицински документи, социални доклади, индивидуални планове за възпитание и обучение и др.;

- да се разработи опитно - експериментална арт – терапевтична програма за възпитателно - корекционна работа с деца със СОП;

- да се представят и анализират резултатите от провеждане на експерименталната арт – терапевтична програма с деца със СОП, като се изведе динамиката за цялата група участници в изследването и проследяване индивидуалните резултати от напредъка на децата вследствие на заниманията;

- да се изследва мнението и оценката на специалисти и родителите на деца със СОП за влиянието на опитно – експерименталната арт – терапевтична програма;

- да се изследва експертното мнение на специалисти от областта на арт - терапията за приложението и при деца със СОП с фокус върху възпитателните аспекти.

Исходните теоретични предположения са свързани със следните тези:

Арт – терапевтичната работа има приложение във възпитателната работа с деца със СОП в условията на образованието и социалните услуги. Има значимо място в работата на специалисти с различни професионални характеристики – ресурсни учители, логопеди, психолози, социални педагози, социални работници и др.

Прилагането на арт – терапевтични дейности във възпитателно – корекционната работа при деца със СОП, оказва влияние за развиване на качества на личността, които да допринесат и подпомогнат активния социален живот и приобщаване в образователна среда. В зависимост от индивидуалните характеристики на децата със СОП арт – терапевтичните дейности могат да се адаптират и да отговорят на различните потребности на участниците. Арт – терапевтичната работа дава възможност за активно участие в дейност с конкретен художествен продукт, в който всеки участник може да изрази себе си по креативен начин с най – подходящи и достъпни средства, независимо от вида на неговото нарушение.

Арт – терапевтичните дейности в работата с деца със СОП в педагогическа среда дават възможност на участниците от тази хетерогенната група за: себеизразяване (емоции, мисли преживявания); намаляване на тревожността и позитивиране; развиване на умения за социално взаимодействие; обогатяване на социални опит; влизане в различни социални роли; разбиране на социални норми и правила; развиване на комуникативните умения и умения за работа в екип; повишаване на мотивацията; преживяване на чувство на успех и удовлетвореност.

При провеждане на изследването са използвани следните методи: проучване, анализ, сравнение на литературни източници и научни изследвания относно: областта на арт - терапията, социална

педагогика, специална педагогика, теория на възпитанието, художественото възпитание, психология; документален метод – проучване и анализ на медицински документи, нормативни документи и др.; активно действено изследване; наблюдение; анкета; карта за експертна оценка; опитно – експериментална програма; математико-статистически методи и контент анализ.

ГЛАВА ПЪРВА

ВЪЗПИТАТЕЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ ПРИ РАБОТАТА С ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ

Съдържанието на включените в тази глава параграфи е насочено към представяне на моделите формиращи отношението към децата със специални образователни потребности, и нормативните документи, които регламентират както организацията на учебно – възпитателната работа с деца със СОП, така и социално – психологически, професионално – трудови и други дейности свързани с лица с проблеми в развитието; изясняване същността на понятието деца със специални потребности и изследване характеристиката на социалните взаимоотношения и специфичните прояви и проблеми е поведението на децата със СОП. Проучени са проблемите на възпитателната дейност при деца със СОП. Изведени са функциите на семейството, реакциите, които могат да се наблюдават от родителите свързани със специфичните грижи и приемане на проблема на детето им. Като първо социално обкръжение на детето семейството има важна роля за формирането на личността.

1.1. Подходи в педагогическата работа с деца със специални образователни потребности

Приемането и отношението към деца и ученици със специални образователни потребности в обществото преминава през различни етапи със съпровождащите ги промени, свързани с нормативни наредби, модели на работа, нагласи, принципи на обучение и възпитание и др. В научната литература са описани два основни подхода, които исторически формират отношението на държавните институции и обществото към децата със специални образователни потребности – медицински и социално – педагогически модел (Добрев, З.,1998, Радулов, Вл., 2007). Дълги години медицинският модел бе доминиращият в работата с децата със СОП. В неговата основа е лечебното въздействие върху симптомите на съответните нозологични единици, а фокусът остава към изясняване на етиологията и клиничната картина на съответното заболяване. Приемането на децата като болни и поставянето им в рамките на съответната диагноза засилва етикирането и ги отдалечава от възможността за пълноценен социален живот. Прилагането на този модел не позволява на обществото поглед отвъд нарушението, тъй като строго се придържа към поставянето на лицата в съответните категории. Медицинският модел отговаря на потребностите свързани с етиология,

диагностика, диференциална диагностика, адекватно медикаментозно лечение (ако има такава необходимост или съпътстващи нарушения). Той не успява да направи същото що се отнася до развиване на потенциала на индивида, промяна на социалния му статус и активното и равноправно включване в обществото. Социално – педагогическия модел се появява в отговор на тези потребности. Радулов отбелязва, че „през 1993г. ние се разделихме със старата терминология“, което е свързано и налага интензивна промяна на подхода към децата с различни увреждания (Радулов, Вл., 2007:66). Социално - педагогическият модел е парадигмата, чиято цел е развитие на индивида и социално включване посредством прилагането на разнообразни методи и средства. Постигането на равния достъп до училище на всички деца е следствие от навлизането на този модел.

1.2. Законово нормативна регламентация в работата с деца със специални образователни потребности

В параграф 1.2 в дисертационния труд са изведени нормативните документи (международни и национални), които регламентират както организацията на учебно – възпитателната работа с деца със СОП, така и социално – психологически, професионално – трудови и други дейности свързани с лица с проблеми в развитието (Конвенцията на ООН за правата на детето, приета на 20.11.1989г., ратифицирана с решение на ВНС от 11.04.1991г. и влязла в сила в страната ни от 03.07.1991г.; Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания приета на 13.12. 2006г. От Общото събрание на ООН; Закона за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалиди от 1995г. ревизиран 2011г.; Наредба №6 на МОН приета 2002г. относно обучението на деца със СОП и хронични заболявания. По късно през 2009г. тази наредба е осъвременена и е известна като Наредба 1 за обучението на деца и ученици със СОП и /или хронични заболявания, в която е дефинирано, кои са децата със специални образователни потребности. През 2015г. са направени нови изменения и допълнения към наредбата; Национален план за интегрирано обучение. През 2006г. със заповед № РД-14-180 от 13.09.2006 г. се регламентира откриването на държавни обслужващи звена - извънучилищни педагогически учреждения, в системата на народната просвета – а именно ресурсни центрове в цялата страна. Националната стратегия за детето 2008 – 2018г.; Законът за закрила на детето и др. Последният такъв, който засяга ключово приобщаването на децата със СОП в общообразователната среда е влезият в сила през 2015г. Закон за предучилищното и начално училищното образование. В Наредбата за приобщаващото образование то е дефинирано като процес на осъзнаване, приемане и подкрепа на индивидуалността на всяко дете или ученик и на разнообразието от потребности на всички деца и ученици чрез активизиране и включване на ресурси, насочени към премахване на пречките пред ученето и научаването и към създаване на възможности за развитие и участие на децата и учениците във всички аспекти на живота.

Измененията в нормативните документи и по конкретно наредбата за приобщаващо образование са пряко свързани с проучване на нови методи за корекционно - възпитателна работа в процеса на обучение на деца със СОП. В отговор на съвременните и актуални търсения за развитие на ресурса на всяко едно дете и откриване на неговите силни страни е разработена арт – терапевтичната програма за възпитателна работа. Вариациите от упражнения са опит да се приложи дейност, която да отговаря на хетерогенната група деца и широкия спектър на техните потребности.

1.3. Деца със специални образователни потребности – дефиниране на понятието

В Наредба No1 на МОН от 23.01.2009г., за пръв път се определя кои са децата със СОП като деца с: различни видове увреждания – сензорни, физически, умствени (умствена изостаналост), множество увреждания; езиково - говорни нарушения; обучителни трудности. През 2015г. е направено изменение и допълнение на наредбата (Изм. - ДВ, бр. 59 от 2015г., в сила от 04.08.2015 г.), в резултат на което като отделни групи са изведени разстройства от аутистичния спектър, както и емоционални и поведенчески разстройства. След направеното изменение следва, че „децата и учениците със специални образователни потребности са децата и учениците с образователни потребности, които може да възникнат при: различни видове увреждания - сензорни, физически, умствени (умствена изостаналост), множество увреждания; комуникативни нарушения; специфични нарушения на способността за учене (дислексия, дисграфия, дискалкулия); разстройства от аутистичния спектър; емоционални и поведенчески разстройства.

Децата със СОП имат различни ограничения свързани със съответните нарушения. От значение е познаването на спецификата на тяхното проявление и оценката на потребностите на децата в образователната среда. Това дава възможност да се предприемат мерки за действие свързани с подпомагане на децата във връзка с пълноценното подпомагане в процеса на обучение, училищно функциониране и социалния им живот. В параграф 1.3. на дисертационния труд са представени гореспоменатите нарушения.

1.4. Характеристика на социално взаимодействие при деца със специални образователни потребности

Един от основните проблеми, с които децата със СОП, техните родители и специалистите в областта се сблъскват е свързан с активното социално функциониране – осъществяване и поддържане на връзки с връстниците, създаване на приятелства, вписване в общата картина на класа, групата, спазване на социални норми и правила и др. Разбирането и приемането на децата със СОП може да бъде подпомогнато като се разгледат специфичните трудности, които изпитват при осъществяване

на социалното взаимодействие – причини, прояви и резултати, като по този начин може да се отговори на потребностите на детето с необходимата подкрепа.

Л. Бърк отбелязва, че контактът с връстниците е изключително важен, той допринася за разбирането на себе си и околните, особено в периода на средното детство. Прави впечатление в училищната среда събирането на децата в малки групи. Те формират „групи на връстниците – колективи, които генерират уникални ценности и стандарти за поведение и социална структура на лидери и последователи.“ (Бърк, Л., 2012:320). В зависимост от степента на харесване авторката очертава четири категории приемане от връстниците (пак там): **популярни деца, отхвърлени деца, противоречиви, пренебрегвани**. Децата със СОП често попадат в групата на отхвърлените, противоречиви и пренебрегвани деца. От една страна това се дължи на специфични прояви произхождащи от клиничната картина на тяхното състояние, но от друга страна намесата на родителите, проявите на свръхопека от страна на възрастните – включително и учителите будят у връстниците им противоречиви чувства. От друга страна се наблюдават и противоположни модели на поведение от страна на възрастните, които не приемат проблемите на децата със СОП, намират състоянието на децата за оправдание на неприемливите им прояви. Това от своя страна води до етиктиране, негативни емоции и отбягване и неразбиране от страна на връстниците. При различните нарушения се наблюдават доминиращи дефицити, но могат да бъдат изведени следните обобщаващи трудности за децата със СОП: взаимодействията с връстници, създаване и поддържане на социални контакти и приятелства, спазване на социални норми и правила. Според К. Макинтайър и П. Депонио (2015) създаването на приятелства е основен фактор за активно „социално функциониране“ и „социална обвързаност“.

В дисертационния труд в параграф 1.4. са изследвани специфичните затруднения, които децата имат при създаването на усещането за социална обвързаност, разбирането на социалните взаимоотношения. Посочени са необходимите умения и трудности, които децата със специфични потребности имат при създаване на приятелства и пълноценно социално „функциониране“ и „обвързаност“.

1.5. Особенности в поведението на децата със специални образователни потребности

Познаването на специфичните поведенчески и емоционални характеристики, особеността в комуникативните умения на децата със СОП дава насоки на специалистите при осъществяване на възпитателната дейност, за необходимостта от включване на съответните методи и средства за осъществяването и. Голяма част от поведението на децата със СОП се приемат като социално неприемливи, което води до отчуждаване и порицаване от страна както на връстници, така и на възрастни и ограничава социалните им взаимоотношения и възможността за социализация и

пълноценен живот. Изследвани са конкретни нарушения, спрямо диагнозите на участниците включени в опитно – експерименталната работа. На базата на изследваните специфични прояви в поведението на различните нарушения при децата със СОП могат да бъдат изведени следните общи характеристики:

- затруднение в създаване и поддържане на социални контакти;
- неразбиране и/или трудности при спазване на социални правила и норми;
- нарушения в уменията за общуване;
- ограничени средства за комуникация – вербална и невербална;
- трудност при формиране и развитие на умения за работа в екип;
- затруднение при разбиране на собствените емоции и емоциите на околните;
- проблем при сътрудничество в съвместната дейност;
- трудност при формиране на адекватна самооценка и саморефлексия;
- неразбиране и неприемане на чужди идеи;
- невъзможност за изразяване на преживявания;
- прояви на вербална и/или физическа агресия;
- трудност при разбиране на сложни инструкции и задачи;
- ограничен социален опит;
- ограничен опит при влизане в различни социални роли.

Тези прояви са основни поведенчески индикатори, чиито промени се наблюдават в опитно – експерименталната работа.

Въз основа на съответните трудности, които децата изпитват могат да бъдат изведени следните потребности:

- обогатяване на социалния опит посредством влизане в различни социални роли;
- развиване на умения за социално взаимодействие;
- запознаване и подкрепа при спазване на социални правила и норми;
- развиване на умения за общуване;
- овладяване на вербални и невербални средства за комуникация;
- подкрепа при разбиране на другите;
- развиване на умения за работа в екип;
- подпомагане при организацията и изпълнението на дейности;
- практикуване на социални роли и влизане в различни социални ситуации;
- обогатяване на репертоара от стратегии за решаване на проблеми;

- формиране и развиване на умения за установяване на отношения с другия.

Познаването и оценяването на трудностите, които детето със СОП изпитва, очертава формите и действията на подпомагане, които да насочат вниманието на специалистите към разработването и прилагането на методи, които да отговорят на индивидуалните потребности на детето и да допринасят оптимално за активното социално взаимодействие и развитие на качествата на личността.

1.6. Възпитателни дейности при деца със специални образователни потребности

Вариациите на специфични прояви в поведението на деца със СОП са обект на въздействие и влияние от страна на възрастните (родител, педагог, специалист) насочени към развиване на пълноценна личност. Процесът на взаимодействие и „ръководене“ е насочен към развиване на заложения потенциал у детето и изграждането му като хармонична личност, което е и основната цел на възпитанието. Кл. Сапунджиева определя възпитанието като „иманентна характеристика и същност на човека, който се ражда със способността да бъде възпитаван и да възпитава другите. Възпитанието е всеобхватна характеристика на човешката същност и отличителна черта на личността. По своята същност то е предаване и овладяване на духовност (култура), която се проявява, ества (е) във всяка постъпка и поведение на човека“ (Сапунджиева, Кл., 2004:33).

В параграф 1.6. в дисертационния труд са изведени характеристиките на процеса и методите на възпитание, ролята на общуването като средство и като социално взаимодействие. Възпитанието е разгледано като фактор, който може да осигури пълноценна социализация на детето посредством целенасоченото влияние и взаимодействие за усвояване на социален опит, норми, ценности. Социализация позволява адекватно и цялостно включване на индивида в социалното му обкръжение. При определянето на понятието „социализация“ се включват както усвояването на социални норми и ценности от човека, така и активно възпроизвеждане на обществени отношения. Процесът на социализация неминуемо включва и зависи от характеристиките на личността, които се определят от нейното възпитание и индивидуално психично развитие. При децата със СОП, изхождайки от спецификата на тяхното състояние, оказващо влияние върху развитието на личността при процесът на социализация, необходимо е създаване на предпоставки за постоянно разширяване на социалния им опит. От изключително значение е прилагането на педагогически подходи, които да съответстват на интересите и да допринасят за стимулиране на мотивацията на ученика и максималното развитие на неговия потенциал. Ако те не са съобразени със спецификата на съответното дете и се очаква то да се впише в общите очаквания, то има реална опасност детето да се превърне в обект на т.н. пасивно negliжиране. Н. Петрова - Димитрова определя проявите му в “липса на очакване на постижения на тези деца, липса на интерес и респект към специфичните потребности на детето, в липса на специални условия за информиране на детето, за вписването му в групата, недостиг на комуникация“ (Петрова

– Димитрова, Н., 2014:190). Разгледани са негативните ефекти, които може да доведе отнасящи се към пълноценното развитие и социално взаимодействие на детето.

В настоящия момент се осъществява преход от интегрирано към приобщаващо образование. Вл. Радулов подчертава, че интегрираното обучение е предназначено за децата с увреждания, но е създадено според стандартите и условията на здравите хора, то приобщаващото обучение е насочено към правото за принадлежност и поддържане на равни права за всички деца. Айнскоу (по Радулов, Вл., 2013:3) определя този тип обучение като „продължителен процес на училищно подобрене, имащо за цел използването на наличните източници и особено човешки ресурси, за да поддържа участието и учението на всички ученици в местната общност“. В отговор на тенденциите за приобщаване на децата със СОП към общообразователната среда съществуващите до сега структури (помощни училища) се трансформират в центрове за специална образователна подкрепа, като се предвижда и създаването на центрове за личностна подкрепа. Приобщаващото образование е „насочено към основна промяна на общото образование и на обикновеното масово училище“, като „то трябва да е в състояние да предлага пълен набор от помощ и специални услуги, осигуряващи на всички деца правото на всеобхватно и балансирано обучение (Радулов, Вл., 2013:4).

Изведени са основните цели и задачи на сформираните екипи от различни специалисти (педагогически специалисти, ресурсни учители, психолог, логопед, педагогически съветници и др.), в образователните институции. Когато се говори за обучение и възпитание на деца и ученици със СОП могат да бъдат разграничени две основни групи дейностите в групата или класната стая - първите са академичните, свързани с усвояване на учебния материал, изпълнение на поставените учебни задачи и др., а вторият тип дейности са социално ориентирани – те включват изразяването на чувства и преживявания, създаване на атмосфера на доверие, развитие на социални умения и др. (Терзийска, П., 2012). Вторият аспект изисква търсенето и прилагането на дейности, които да благоприятстват активния социален живот на детето и хармоничното му съществуване в условията на детската градина и/или училището.

1.7. Семейството и възпитанието на децата със специални образователни потребности

В параграф 1.7. в дисертационния труд са изведени функциите на семейството, значението на взаимоотношенията на родител – дете, които са натоварени с изключителна значимост за пълноценното развитие на детето. Посочени са реакциите, които родителите на деца със СОП могат да демонстрират свързани с появата на нарушението.

Взаимоотношенията на родител – дете винаги са натоварени с изключителна значимост за пълноценното му развитие. Отношението на родителя често пъти е определящо за посоката на поведение, което детето ще поеме. Ролята на родителите като ключов фактор за подпомагане

цялостното развитие на детето със СОП е обект на проучване в научната литература (Радулов, Вл. 2007, Караджова, К., 2010, Монов, Х., Енева, Й., 1999). Специалистите отбелязват, че е важно родителите да бъдат привлечени като равностойни участници в корекционно възпитателния процес.

Родителите трябва да бъдат подкрепени в търсенето и прилагането на подходящите дейности и методи, които да отговорят на нуждите на тяхното дете в процеса на възпитание и обучение. Важно е участието на децата със СОП в дейности, при които те да преживяват чувство на успех и това да става достояние на родителите. Това се отразява положително на самочувствието и на детето, а и на родителя, когато вижда успеха на своето дете. В настоящото изследване като такъв тип дейности са представени арт – терапевтичните, като са посочени различни вариации на конкретни техники. Това дава възможност на от деца с широк спектър на различни нарушения да се включат и участват активно в дадена задача. От друга страна техните родители могат да видят децата си успешни в съответната дейност, което може да бъде мотивиращ фактор както за детето, така и за самите родители за последващи дейности и нови интереси, в които това да се случи. В настоящото изследване се проучва оценката на родителите на деца със СОП относно възможностите и влиянието на арт – терапевтичната дейности във възпитателната работа за социално включване на децата.

ГЛАВА ВТОРА

ВЪЗПИТАНИЕ И ТЕРАПИЯ ЧРЕЗ ИЗКУСТВО В РАБОТАТА С ДЕЦА

Във втора глава на дисертационния труд са разгледани идеята за възпитание и терапия чрез изкуство. Изведени са функциите на изкуството, които влияят многопосочно и благоприятстват развитието на личността. Изведени са същността и характеристиките на арт - терапевтичната работа. Представено е значението на детската рисунка и възможностите за приложението ѝ в арт – терапевтичната работа с деца. Съществена част от тази глава е отделено на изследване на арт – терапевтичната работа при деца със СОП и възпитателните и аспекти.

2.1. Възпитание чрез изкуство

Изкуството е средство за изразяване на възвишеното, способства утвърждаване на доброто, единството на доброто и красивото. То е свързано с поддържане положителни емоции и настроение. В книгата си „Възпитание чрез изкуството“ Н. Бояджиева изследва идеята и реализацията на възпитанието чрез изкуство, като определя художественото възпитание като целенасочен процес на формиране у хората на способност да се възприема, разбира, чувства чрез изкуството и на потребности и способности да се свързват с художествени ценности. При „възпитанието с помощта на изкуството на преден план излиза цялата полифония на неговите възможности и функции, в които

естетическата му природа е определяща, но освен нея съществуват и следните възможности и функции на изкуството – познавателна, ценностноориентационна, рекреативна, комуникативна, социализираща, преобразуваща“ (Бояджиева, 1994:17). В параграф 2.1 в дисертационния труд са изведени функциите на изкуството, които влияят многопосочно и очертават богатия ресурс на дейностите свързани с него за развитие на личността. За създаване на опитно – експерименталната арт – терапевтична програма за възпитателна работа с деца със СОП са изследвани принципите на възпитанието, специалното образование и арт – терапевтичната работа. Принципите на индивидуален подход и хуманизъм могат да се определят като универсални, тъй като те имат значимо място във всяка една от посочените дейности. Съобразно интегративния характер на опитно – експерименталната програма са имплементирани принципи и от трите дейности. Като от особена важност е спазването на принципа на развитието и индивидуализация, който е възприет като основополагащ при провеждане на изследването. Представените принципи на арт – терапия по А. Копытин (2007) са в рамките на концепцията на онтогенетично ориентирана системна арт – терапия. Тя има за основна цел разглеждането на позитивните личностни изменения с цел хармонизация и развитие на система за коригиране на неадекватни когнитивни, емоционални и поведенчески стереотипи, а също така разкриване вътрешния ресурс на детето и подраствания. Специфична черта на арт – терапевтичната работа, която я разграничава от познатите за децата дейности в часовете по изобразително изкуство се определя от принципа на емоционалното приобщаване на възрастните. Той е свързан с реакцията на възрастния към творчеството на детето и въздържането от критична оценка. Необходимо е да се спазва принципа на спонтанност , който изисква да не се дава образец на действие за начина на изпълнение на задачата (по В.Брофман).

При провеждане на опитно – експерименталната арт – терапевтична програма при възпитателно – корекционната работа с деца със СОП се предоставя на децата възможност да преживеят чувство на успех и удовлетвореност при представяне на техните творби пред публика.

2.2. Терапия чрез изкуство

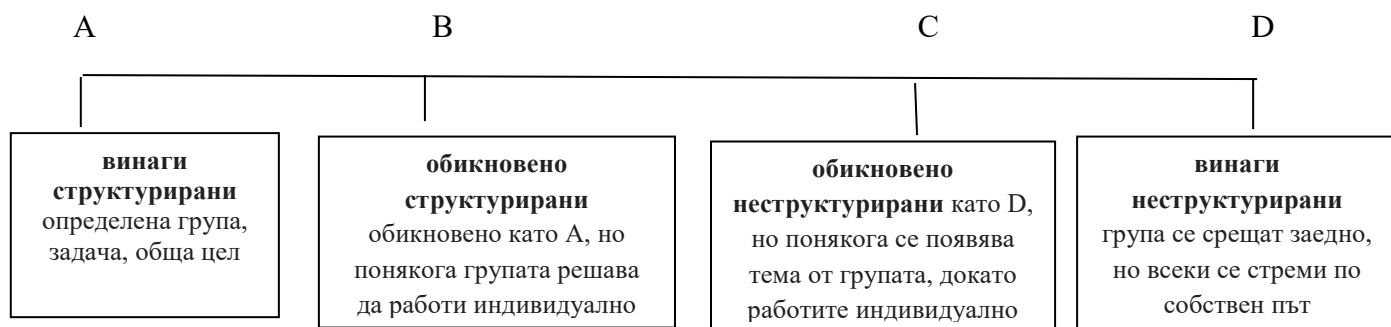
В отделни параграфи в дисертационния труд са разгледани същността на арт – терапевтичната работа, съдържанието, функциите, целите, процеса на взаимодействие и участници в арт - терапевтичната работа.

Арт - терапията може да се определи като целенасочена употреба на визуални изкуства и материали в консултирането, психотерапията и рехабилитацията, обучението и възпитанието. Прилага се при индивиди от всички възрасти, семейства и групи, като всеки може да вземе участие независимо от нивото на неговото функциониране/ниво. В арт-терапията се използват различни художествени похвати за разрешаването на емоционални конфликти, подпомагане на

себепознанието, развитието на социални умения, овладяване на поведението, решаването на проблеми и подобряването на самооценката. В арт – терапията водеща цел е възможността да се създадат изображения, чрез които да се изрази и изследва значението, които имат за конкретния човек, като по този начин може да ги разбере по – добре и да стигне до природата/първоизточника за трудностите или стреса, които изпитва. Подобно разбиране, може да доведе до положителна и трайна промяна в себепознанието, настоящите му взаимоотношения и цялостното качество на живота (Edwards, D., 2004). Основното *съдържание* на арт - терапевтичните сеанси в тесния смисъл на понятието “арт”, е предлагането на разнообразни занимания с изобразителен и художествено-приложен характер (рисунки, графики, живопис, скулптура, дизайн, малка пластика, резба, пирография, ковано желязо, линогравюра, батик, гоблиниране, мозайка, фреска, витраж, работа с кожа, тъкани и др. (Бояджиева, Н., 2014).

При арт-терапията се наблюдава тристранно взаимодействие - клиент - арт терапевт – творчески продукт. При това взаимодействие творческият процес се използва, за да помогне на клиентите да отработят травматични преживявания, да се постигне самопознание и свободно самоизразяване. Клиентът може да общува с терапевта както вербално, така и невербално, чрез визуален контакт – възприемане на творческия продукт. Според броя на участниците арт – терапевтичната работа може да бъде индивидуална и групова. Индивидуалната арт – терапия е удачна при лица, които изпитват затруднение при вербализиране на своите преживявания. Характерно за индивидуалната арт – терапия е нейната гъвкавост, поверителност на споделената информация от личния живот и степента на емоционална близост, която предлага връзката терапевт – клиент. При провеждането на групова арт – терапия съществуват няколко основни варианта спрямо взаимодействието в групата. Разграничават се следните арт- терапевтични групи (Попов, Т., 2008, Бояджиева, Н., 2012): студийна открита – няма постоянен състав на участващите в нея;; аналитична затворена група – в целия процес на арт – терапевтична работа съставът на участниците остава непроменен; тематично ориентирана група - предполага висока степен на структурираност на сесиите.

Континуум на възможностите за работа в арт – терапевтични групи (М. Liebman, 2006:9)

В изследването при прилагане на арт – терапевтичната програма фокусът е насочен към включването на децата в групова работа или работа по двойки, ако състоянието им го позволява, съобразно всички предимства на груповите дейности и потребността на децата от активно социално взаимодействие. В опитно – експерименталната работа е възприет континуумът на възможностите за работа в арт – терапевтични групи като основно варира от В (обикновено структурирани) и С (обикновено неструктурирани), като съответната дейност е производна на настоящите нужди на участниците.

2.3. Арт – терапевтичната работа при деца

В този параграф е изследвана спецификата на арт – терапевтичната работа при деца, значението на детска рисунка и възможните и форми на приложение. Направен е преглед на научните публикации свързани с приложението на арт – терапевтичната работа. Изведени възможностите за приложение на арт – терапията в различни сфери: консултирането, педагогиката, социалната работа, специалната педагогика.

При арт – терапия, децата биват подпомагани визуално да изразят и запазят, опит, възприятия, чувства и въображение, както и да подобрят способността си да комуникират чрез творческо изразяване. С. Malchiodi (2016) подчертава, че изразяването чрез изкуство е форма на невербална комуникация. За деца, които не са в състояние да изразят своите мисли, усещания, емоции и възприятия, това е един от начините да предадат това, което може да се окаже трудно да се изрази с думи. Арт - терапевтичната работа е подход базиран на сетивните възприятия, който позволява на децата да се опитат да общуват на няколко нива - визуално, тактилно, кинестетично и най – вече не само да бъдат чути (чрез говора), но също така и да бъдат видени чрез изображенията. Основана на креативния процес арт – терапията дава възможност на децата да експериментират (да натрупат опит), да изразят себе си и да общуват (Pergini, V., 1999). Хуманистичната природа на арт – терапевтичните дейности създават условия за преживяване на доверие от страна на детето към възрастния. Отсъствието на критика и оценъчност в процеса спомагат за разкриването на детето. При арт – терапевтичните дейности от особена важност е съблюдаването на принципа за свобода. Свободата и спонтанността в рисуването позволява израза на детското светоусещане по един незастрашаващ начин (Виготски, Л.,1982). Арт - терапевтичната работа създава пространство за израз на свободата и спонтанността в творческия процес, което от своя страна дава израз на детското светоусещане, дава възможност на детето да изпита удовлетвореност от крайния продукт на своята дейност и съответно оказва положително влияние на самооценката на детето

2.4. Арт – терапия при деца със специални образователни потребности

В параграф 2.4. в дисертационния труд са представени значението и мястото на изобразителното изкуство в учебните планове за обучение на учениците със СОП. Изследвана е специфика на арт –

терапевтичната работа при деца със СОП и прилагането им като положителен фактор за цялостното им развитие.

Арт – терапевтичната работа при децата със СОП създава условия за обогатяване на социалния опит и развиване на социалните умения. Осигуряването на защитена среда, съблюдаването на принципите на арт – терапевтичната работа дава на децата възможност да влязат в различни социални роли, да се изявят в ролята на доминиращия, на този, който дава идеи и да доразвиват чужди идеи. Във възпитателната работа с деца със СОП арт – терапевтичните дейности имат богат ресурс за развиване на комуникативните умения на участници в широкия спектър на различните нарушения - от използване на художествените дейности като средство за невербална комуникация, към спонтанно вербално общуване, обогатяване на пасивен и активен речник, към общуване чрез приемане и доразвиване на чужди идеи. Комуникацията е от изключително значение за активен социален живот. По време на арт – терапевтичната работа се усвояват умения и опит, които в даден момент може да намерят изява и в други социални ситуации. Децата се научават да разбират себе си и околните, което е от изключително важност за развитие на личността. Във възпитателно – корекционната работа с деца със СОП арт – терапевтичните дейности са средство за изразяване на емоциите, трансформация на неприемливите прояви и задоволяване на автостимулации, които могат да намерят израз в художествено – творчески дейности с продуктивен характер.

В заключение може да се обобщи, че арт – терапевтичните дейности в педагогически и социализиращ контекст, дават основание да бъдат изведени възпитателните им аспекти. Те са насочени към подпомагане и ръководство в процеса на развитие на личността на детето. Това се осъществява чрез въздействие за формиране и оптимално реализиране на умения и знания за: социални взаимоотношения; за работа в група; за социални норми и правила на поведение; за разбиране на себе си и околните; изразяване и разбиране на емоциите; трансформиране на социално неприемливи прояви, повишаване на мотивацията, развиване на комуникативните умения. Изведените аспекти са предмет на изследване в дисертационния труд.

ТРЕТА ГЛАВА

ПОСТАНОВКА И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Същността на експерименталната работа се състои в изследване на приложението на арт – терапевтичните методи в дейността на специалистите в сферата на ресурсното подпомагане и социалните услуги; оценка на специалистите от областта на арт – терапията за влиянието на арт – терапевтичната работа при деца със СОП с фокус върху възпитателните аспекти; диагностика и изследване на влиянието на арт – терапевтичните дейности върху емоционалното и личностното развитие на децата в корекционно - възпитателната работа с тях.

3.1. Предмет и обект на изследването

Обект на изследването е възпитателната работа при деца със специални образователни потребности.

Предмет на изследването са възпитателните аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със специални образователни потребности.

3.2. Цел на изследването

Да се изследват възпитателните аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със специални образователни потребности, актуалното състояние и възможностите за приложението и в практиката, с оглед на спецификата и ефективността на въздействието върху развитието им.

3.3. Задачи на изследването

- да се проучат научните изследвания върху приложението на арт – терапевтична работа с деца със специални образователни потребности (СОП);
- да се проучат основните характеристики и особености на възпитателните аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със СОП чрез теоретичен анализ и проучване на практиките на базата на чуждестранни и български източници;
- да се изследват и анализират съществуващите форми на арт – терапевтична работа в условията на ресурсното подпомагане и социалните услуги за деца със СОП;
- да се изследват актуалното състояние и приложение на арт-терапията в практиката на специалистите от Ресурсен център за подпомагане на интегрираното обучение и възпитание на деца и ученици със специални образователни потребности – гр. София и на специалистите от социалните услуги (ДЦДУ, ЦСРИ, ЦОП) – гр. София;
- да се проучат потребностите от възпитателно - терапевтична работа на децата, на основата на анализ на медицински документи, социални доклади, индивидуални планове за възпитание и обучение др. ;
- да се разработи опитно – експериментална арт – терапевтична програма за възпитателно – корекционна работа с деца със СОП ;
- да се представят и анализират резултатите от провеждане на експерименталната арт – терапевтична програма с деца със СОП, като се изведе динамиката за цялата група участници в изследването и проследяване индивидуалните резултати от напредъка на децата вследствие на заниманията;
- да се изследва мнението и оценката на специалисти и родителите на деца със СОП за влиянието на опитно – експерименталната програма на арт – терапевтична работа ;
- да се изследва експертното мнение на специалисти от областта на арт - терапията за приложението и при деца със СОП с фокус върху възпитателните аспекти.

3.4. Хипотеза на изследването

Изходните теоретични предположения са свързани със следните тези:

- Арт – терапевтичната работа има приложение във възпитателната работа с деца със СОП в условията на образованието и социалните услуги. Има значимо място в работата на специалисти с различни професионални характеристики – ресурсни учители, логопеди, психолози, социални педагози, социални работници и др.

- Прилагането на арт – терапевтични дейности във възпитателно – корекционната работа при деца със СОП, оказва влияние за развиване на качества на личността, които да допринесат и подпомогнат активния социален живот и приобщаване в образователна среда. В зависимост от индивидуалните характеристики на децата със СОП арт – терапевтичните дейности могат да се адаптират и да отговорят на различните потребности на участниците. Арт – терапевтичната работа дава възможност за активно участие в дейност с конкретен художествен продукт, в който всеки участник може да изрази себе си по креативен начин с най – подходящи и достъпни средства, независимо от вида на неговото нарушение.

- Арт – терапевтичните дейности в работата с деца със СОП в педагогическа среда дават възможност на участниците от тази хетерогенната група за: себеизразяване (емоции, мисли преживявания); намаляване на тревожността и позитивиране; развиване на умения за социално взаимодействие; обогатяване на социални опит; влизане в различни социални роли; разбиране на социални норми и правила; развиване на комуникативните умения и умения за работа в екип; повишаване на мотивацията; преживяване на чувство на успех и удовлетвореност.

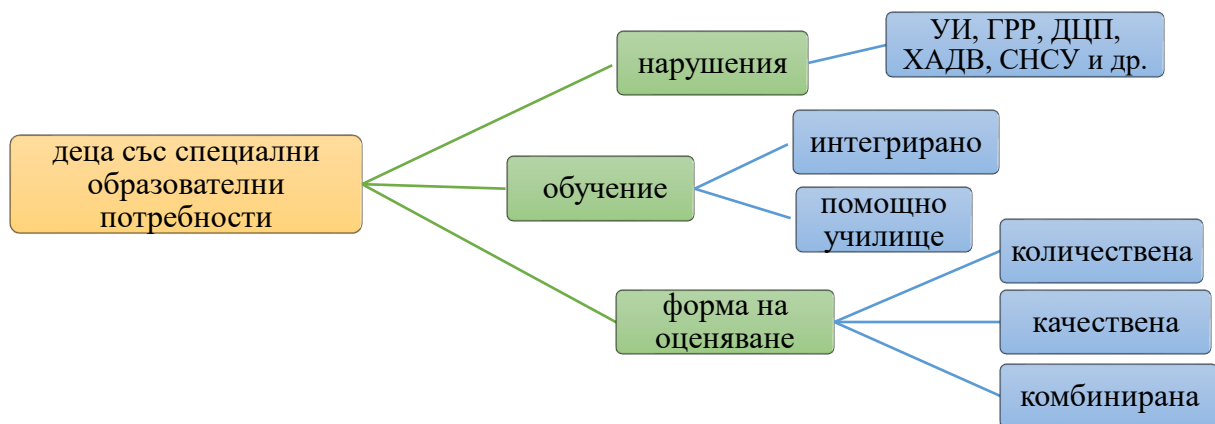
3.5. Участници в изследването

I група. Състои се от три подгрупи групи, които са свързани с прилагането и отчитането на резултатите от опитно – експерименталната програма.

Първа подгрупа. Основна опитно - експерименталната група се състои от 30 деца със специални образователни потребности на възраст 6 – 14г., 23 ученика със СОП , които се обучават в 34 ОУ „Стою Шишков“ гр. София и 95 СУ "Проф. Иван Шишманов", гр. София.

Седем от изследваните деца посещават Дневен център за деца с увреждания „Слънчоглед“ гр. София, в който има изнесен клас към Първо помощно училище гр. София. Изследвани те лица са деца и ученици със специални образователни потребности. Те са хетерогенна група - спрямо поставените им диагнози, място на обучение, форма на оценяване. В дисертационния труд в таблица са изведени индивидуалните потребности и възможности на изследваните лица.

Графика 1 Участници в опитно - експерименталната програма

Втора подгрупа. Съставена е от родителите на деца със СОП, които участват в опитно – експерименталната програма, чието наблюдение и мнение се регистрира и отчита при оценяване на резултатите от опитно – експерименталната работа. 18 от общо 30 родителя попълниха анкети, които отразяват наблюденията им свързани с участието на техните деца и влиянието на арт – терапевтичната работа. Анкетите са попълнени от: майка – 15бр.; баща – 2бр.; баба – 1. Анкетираните лица са на възраст от 28г. – 66г.

Трета подгрупа. Съставена е от специалистите, които работят с включените в изследването деца със СОП, в съответните институции и имат ежедневен контакт с тях, чието наблюдение и мнение се регистрира и отчита при оценяване на резултатите от опитно – експерименталната работа. Те са: ресурсни учители от 34 ОУ „Стою Шишков“ гр. София, ресурсни учители от 95 СУ "Проф. Иван Шишманов, психолог и логопед в ДЦДУ “Слънчоглед“. Анкетираните специалисти разработват индивидуални планове за работа и следят динамиката на тяхното развитие в съответните институции. След приключване на опитно експерименталната работа всеки от тях попълни анкетите, които отразяват наблюденията и оценката им свързани с участието на децата и влиянието на осъществената арт – терапевтичната работа.

II група. Състои се от специалисти, които работят с деца със СОП в сферата на образованието /ресурсното подпомагане/ и социалните услуги – 85бр. анкетиран на възраст от 20 – 70г. Спрямо тяхната месторабота: 50бр. специалисти от Ресурсен център за подпомагане на интегрираното обучение и възпитание на деца и ученици със специални образователни потребности гр. София. РЦПНОВДУСОП* са извънучилищни педагогически учреждения, чиято основна цел е да подпомага процеса на интеграция и образователно включване на децата и учениците със специални образователни потребности. РЦПНОВДУСОП имат консултативна, образователно – възпитателна, рехабилитационна и координираща функция. 35бр. специалисти от социалните услуги за работа

*Към настоящия момент РЦПНОВДУСОП е трансформиран в Регионален център за подкрепа на процеса на приобщаващото образование

с деца с СОП, различен тип увреждания или дезадаптация: дневен център за деца с увреждания (ДЦДУ), център за социална рехабилитация и интеграция (ЦСРИ), център за социална рехабилитация и интеграция на лица с проблеми от аутистичния спектър (ЦСРИЛПАС), както и център за обществена подкрепа (ЦОП), част от чиито потребители са деца със специални образователни потребности в гр. София .

Участници в проучването са следните центрове в гр. София: ДЦДУ“Св. Врач“, ДЦДУ „Слънчоглед“, ДЦДУ, ЦСРИ, ЦСРИ „Благовещение“, ЦСРИЛПАС, ЦОП „Бъдеще“ .

III група. Експерти в областта на арт – терапията. Анкетирани са 11бр. специалисти в областта на арт - терапията. Те са на възраст от 30г. – 50г., обучени и квалифицирани специалисти, които прилагат арт – терапевтични методи в своята работа. Десет от тях работят в София, а един - към настоящия момент е докторант във Вирджиния, САЩ в областта на психотерапията и консултирането. Анкетираните лица са специален педагог и основател на „Работилничка за чудеса“, психотерапевти с арт- терапевтични методи към Българската асоциация по арт- терапия, арт -терапевт към ЦСРИ „Благовещение“, арт - терапевт в Център ателие „Николай Шмиргела“, психолози в Център за езиково и говорно развитие „Милеа“, Сдружение „Заедно можем повече“, Център за психично здраве и психотерапевтични практики „Хармония, „Алтернатива за развитие и терапия“, организатор обучения „Музейко“.

3.6. Методи на изследването

За постигане на дълбочина, изчерпателност и отговаряне на целта на изследването и прилежащите задачи са съчетани различни изследователски методи.

- **Опитно – експериментална арт – терапевтична програма.** Вариант на опитно експериментална арт – терапевтична програма за възпитателна работа при деца със СОП. Разработена специално за целите на настоящото изследване

- **Проучване, анализ, сравнение на литературни източници и научни изследвания** относно: областта на арт- терапията, социална педагогика, специална педагогика, теория на възпитанието, художественото възпитание, психология.

- **Документален метод** – проучване и анализ на медицински документи (епикиризи и ТЕЛК), нормативни документи и доклади, индивидуални програми за обучение и възпитание, социални доклади и др.

- **Активно действено изследване (action research)** - проучване проведено в хода на дейността насочено към подобряване на методите и подхода на работа с участниците. Изследването се осъществява в реални ситуации и има за цел решаването на конкретни проблеми.

- **Наблюдение.** Създаден е протокол за наблюдение, който се попълва след приключването на всяка сесия.

- **Анкета.** Чрез специално създадени въпросници за всяка от горепосочените групи респонденти, които участват в изследването, се събира информацията относно конкретните задачи на изследваната тематика.

- **Експертна оценка.** Съставена карта за експертна оценка, чрез която се проучва мнението на специалисти в областта на арт – терапевтичната работа при деца със СОП.

- **Математико-статистически методи,** с които се обработват данните, събрани чрез анкетните карти и тестовете. Регистрираната чрез анкетните карти емпирична информация се обработва с компютърни програми SPSS Statistics (21.0.0.0), Microsoft Excel (14.0.0).

- **Контент анализ** – метод за емпиричен анализ на съдържанието на мненията на респондентите дадени в отговорите на отворените въпроси в анкетните карти и картите за експертна оценка.

3.7. Инструменти за реализиране на изследването

При реализирането на опитно – експерименталната работа е използвана представената **опитно – експериментална арт – терапевтична програма** за работа с деца със СОП (виж. Глава четвърта), анкетни карти и протоколи за наблюдение и карта за експертна оценка.

Протоколът за наблюдение е разработен въз основа на изведените специфични поведенчески и емоционални характеристики на децата със СОП. В протоколите се отбелязва отсъствие или наличие на съответните прояви от страна на участниците. Те се попълват след всяка сесия. В графа бележки се описват специфични прояви от страна на участниците.

За набиране и регистриране на емпирична информация специално за целите на изследването са разработени 4 вида анкетни карти:

Анкетна карта №1 и Анкетна карта №2 са свързани пряко с регистриране на наблюденията и оценката на резултатите от участието на изследваните деца със СОП в опитно – експерименталната работа от техните родители и специалистите, които работят с тях (Приложение 4 и Приложение 5).

Анкетна карта № 3 и Анкетна карта № 4 изследват мнението, актуалното състояние за приложение на арт-терапията в практиката на специалистите от Ресурсен център за подпомагане на интегрираното обучение и възпитание на деца и ученици със специални образователни потребности – гр. София и на специалистите от социалните услуги (ДЦДУ, ЦСРИ, ЦОП) – гр. София.

Карта за експертна оценка е специално разработена за целите на изследването и проучва мнението на експерти в областта на арт – терапията. Целта на картата за експертна оценка е да се изследват сферите на въздействие на арт – терапевтичната работа при деца със СОП и да конкретизира възпитателните аспекти през опита на специалистите.

3.8. Организация на изследването

Първи етап. Това е подготвителен етап, който включва запознаване с проблематиката, свързана с темата, преглед на основни литературни източници и научна изследвания на български и английски

език. На този етап се извърши създаване на концепция на настоящото изследване. Разработени и проведени са пилотни арт - терапевтични програми за работа с деца със СОП:

- Групова арт - терапевтична работа с в Шесто помощно училище, гр. София;
- Групова и индивидуална арт - терапевтична работа в ДЦДУ „Св. Врач“ гр. София

Втори етап. На този етап е създаден инструментариумът за реализиране на опитно - експерименталната работа. На база на проведените пилотни арт – терапевтични програми е разработен арт – терапевтичен модел за работа с деца със СОП и протокол за наблюдение. Създаване и апробиране въпросници за родителите и специалистите, които работят с участниците в арт – терапевтичните сесии, както и анкетни карти за проучване мнението на специалистите от ресурсен център и специалистите от социалните услуги. Разработена е експертна карта за проучване мнението на специалистите от областта на арт – терапията.

Подготовка и организация на опитно – експерименталната работа. Осъществяване на контакт и партньорство с ръководителите на Ресурсен център - гр. София и ДЦДУ „Слънчоглед“ . Осъществени са срещи със специалистите, които работят в съответните институции, на които са подбрани участниците в опитно-експерименталния модел. Критериите за подбор са участниците е съобразен с предстоящите промени в обучението и възпитанието на деца със СОП – включване на хетерогенна група ученици съобразно техните нарушения и форма на оценяване в масовите училища и детски градини. Възрастта на участниците е от 7г. до 14г. Регламентиране на съвместната дейност – продължителност на опитно – експерименталната програма, място на провеждане, запознаване на родителите и декларирано съгласие за участие на децата, запознаване със специалистите в съответните учреждения. Проучване и анализ на медицински документи (ТЕЛЖ, Епикризи), индивидуални планове за работа, социални доклади, доклади от обсъждания на вътрешно училищния екип.

Направена е диагностика на актуалното състояние и потребности на участниците въз основа на проучените документи. Осъществени са срещи със специалистите, които работят в съответните институции, на които са подбрани участниците в опитно-експерименталния модел.

Трети етап. На този етап е проведен опитно – експерименталната работа чрез създаването на Арт- ателиета в 34 ОУ, 95СУ и ДЦДУ „Слънчоглед“. В рамките на календарната 2016 година на два етапа е проведен опитно – експерименталния модел. От месец февруари до месец юни са реализирани арт - терапевтични сесии в 34 ОУ „Стою Шишков“ и 95 СУ "Проф. Иван Шишманов". От месец юли до месец декември се реализира Арт – ателие в ДЦДУ „Слънчоглед“. Арт – ателиета се провеждаха с честота един път в седмицата във фиксиран ден, кабинет и час от началото до края на изследването. Проведени са общо 161 сесии, средно по 4 на седмица.

Текущо в хода на провеждане на опитно – експерименталната работа всеки месец е провеждана екипна среща със специалистите в съответните институции, които работят с участниците в Арт – ателието. На срещите се обсъждат актуални потребности на участниците, необходимостта от промяна на формата на работа или изменения в програмата.

След приключване на арт – терапевтичната работа в съответните институции са проучени наблюденията и оценките на родителите на децата и специалистите от съответните институции за влиянието на арт – терапевтичните дейности. На този етап се реализира и изследването на специалисти от социалните услуги и ресурсен център, както и на специалистите в областта на арт - терапията.

Четвърти етап. В последния етап на изследването се извърши първична обработка на данните от осъществените проучвания - протоколите от проведените сесии, анкетните карти, събрани от родителите, специалистите. С помощта на програмите SPSS Statistics (21.0.0.0), Microsoft Excel (14.0.0). е осъществено математико – статистическа обработка, след което са анализирани и интерпретирани изведените резултати.

Всеки един от етапите е съпътстван с участие в семинари, майсторски класове, кръгли маси с цел повишаване на информираността с теми и актуални проблеми свързани с изследваната тематика, както и подготовка на опитно – експерименталната програма.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ОПИТНО – ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА АРТ – ТЕРАПЕВТИЧНА ПРОГРАМА ЗА ВЪЗПИТАТЕЛНА РАБОТА ПРИ ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ

Съдържанието на включените в тази глава параграфи в дисертационния труд представя опитно – експерименталната програма за арт – терапевтична работа с деца със СОП. В съответните параграфи са описани целта, задачите, методите, участниците, форма и принципи на работа, посочени са насоки за създаване на арт – терапевтична среда и за водещия. Изброени са необходимите материали за реализиране на програмата. Представена е структурата на програмата и са описани всички упражнения в съответните базови модули „Аз“, „Емоции“, Семейство“, „Приятели“ и темите по избор, както и загреващите упражнения и упражненията за приключване.

4.1. Цел на опитно – експерименталната програма

Целта на програмата е личностно развитие, социализация и социална адаптация, подобряване на емоционалното състояние, трансформиране и редуциране на проблемното поведение чрез използване на арт – терапевтични методи и техники във възпитателната работа с децата.

4.2. Задачи на опитно – експерименталната програма

- Социално - педагогически

Трансформация на социално – неприемливото поведение.

Развитие на социални и комуникативни умения.

Подобряване на междуличностните взаимоотношения.

Развитие на уменията за работа в група.

Експериментирание и откриване силните страни.

Пренос на усвоените умения и поведенчески модели в социалната практика

- Емоционални/

Изразяване на преживявания / отразяване на емоции.

Създаване на условия за преживяване на доверие от страна на детето към възрастния.

Намаляване на тревожността и гневните състояния на децата.

Подкрепа обмена и споделяне на чувства и значими теми.

- Познавателни

Развитие на въображението.

Развитие на сръчност и имитативни умения.

Формиране на художествено – творчески умения

Запознаване с разнообразни художествени дейности.

4.3. Формите на работа са съобразени с индивидуалните характеристики и потребности на участниците – съответно се реализира индивидуална работа, работа по двойки и групова работа, като един участник може да премине в различни форми на работа (пр. от индивидуална към работа по двойки, от групова работа към индивидуална работа).

4.4. Участници: програмата е предназначена за деца със специални образователни потребности на възраст от 6 – 14г. В нея могат да участват ученици с различни видове и степен на нарушения: умствена изостаналост, детска церебрална парализа, ХАДВ, генерализирано разстройство на развитието, множество увреждания, езиково – говорни нарушения и др. В зависимост от степента на увреждане варира изпълнението на съответната арт – терапевтична дейност.

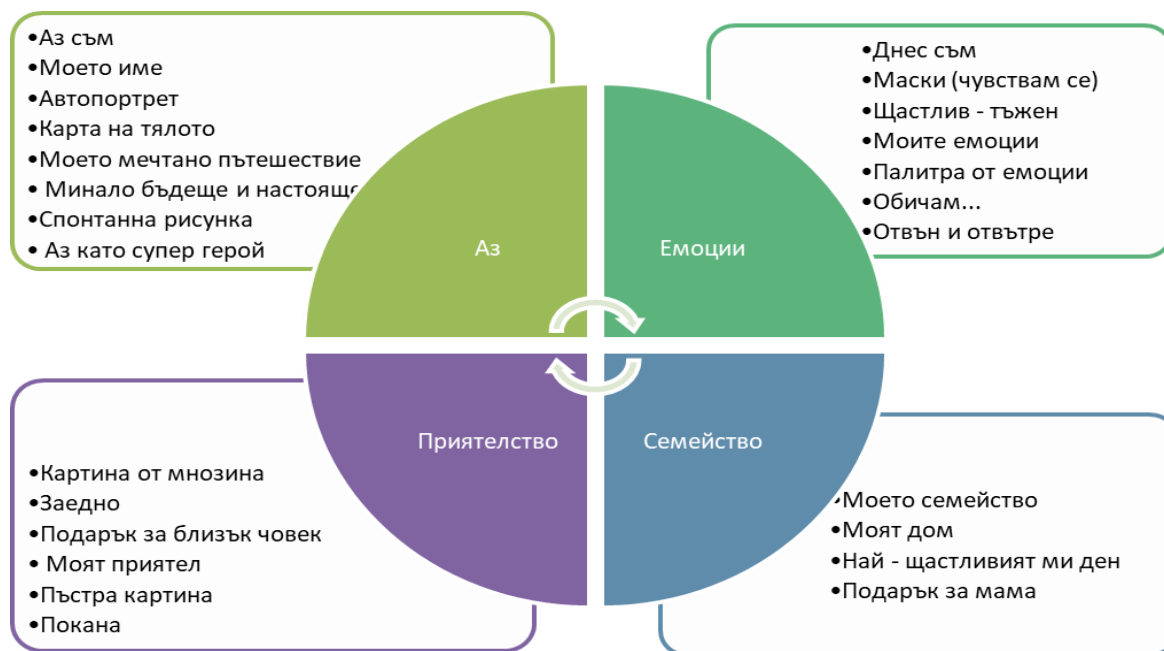
4.5. Методи на работа включва арт - терапевтични техники с използване на разнообразни изобразителни материали и специфични средства: живопис, графика, скулптура (изящни изкуства), керамика, работа с вълна и др. (приложни изкуства).

4.6. Структура на програмата. Програмата е изградена от четири базови модула и съставните им теми. По време на реализирането им има гъвкавост спрямо последователността на прилагане на предварително замислените и заложили теми и съобразяване и включване на тема произтекла от динамиката на работа (Графика 2).

Темите и упражненията са подбрани след провеждане на пилотна опитно – експериментална работа с деца със специални образователни потребности в Шесто помощно училище гр. София и с деца от ДЦДУ „Св. Врач“ гр. София.

Избраните упражнения са представени и съгласувани с екипа от специалисти, които работят с участниците в съответните институции. Подборът на упражненията е извършен след анализ на медицински документи, индивидуални програми за обучение и възпитание на деца със СОП (в училище), доклади за развитието на децата (в училище), социален доклад (в ДЦДУ) и др. в които са описани актуалните потребности и насоки за работа. Част от упражненията в опитно – експерименталния модел са авторски, а други са заимствани и адаптирани спрямо спецификата на участниците в програмата от следните ръководства; „Практическа арт терапия“(2012) С. Бакълтър, „Експресивна арт терапия“(2013) С. Дарли&Уенди Хийт, „Арт терапия за деца – карти с творчески провокации за деца, родители и професионалисти“ (2017), Е. Великова, както и от майсторски класове, семинари и обучения.

Графика 2. Базови модули

4.7. Структура на арт – терапевтична сесия. Всяка среща има тема и съответната техника за изпълнението и. Поради специфичното състояние на децата продължителността на сесиите е различна спрямо степента на нарушение 40 – 45мин. и при деца с по – тежка форма на нарушение - 30мин. Всяка арт – терапевтична сесия се състои от въвеждаща част, основна част, етап на обсъждане и завършваща част (приключване). Въвеждащата част включва загреващи упражнения, което има за цел да настрои участниците към предстоящата дейност, да ги предразположи, да се отпуснат. Основната част на арт – терапевтичната сесия се състои от арт - терапевтичната дейност за съответната сесия. Тя е с най – голяма продължителност и дава възможност на участника да се

запознае със съответната арт – терапевтична техника и да работи по поставената тема. След като е приключена дейността се преминава към обсъждане и споделяне по съответната за деня тема и изминалия процес. При деца с по – тежки нарушения, в тази част се показват завършените рисунки и имат възможност да изразят себе си чрез жестове и вокализации. Етапът на приключване, слага края на сесията. По време на този последен етап се събират всички рисунки, водещия обобщава и всеки от участниците споделя как се чувства в края на часа (приключващо упражнение), след което се прибират и материалите. При децата с тежки увреждания се слага край с въведен жест и/или песен.

В края на всяка сесия водещият попълва протокол за наблюдение за всеки от участниците.

ГЛАВА ПЕТА

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ОПИТНО - ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

От изследваните в теоретичната част теми може да се заключи, че съвременните политики и практики на обучение и възпитание на деца със СОП в условията на детската градина и/или общообразователните училища залагат на социално – образователния модел. При него акцентът е върху детето, разкриването на неговия потенциал и удовлетворяването на индивидуалните му потребности и активно социално взаимодействие. Проучените възможности и сфери на влияние на арт – терапевтичната работа, нарастващата и популярност и приложение в работа с деца със СОП, я извеждат като една необходима и добра практика. В тази част на дисертационния труд са представени и анализирани резултатите от експерименталното изследване на актуалното състояние и приложение на арт – терапевтичните дейности в работата на специалистите от сферата на ресурсното подпомагане и социалните услуги в гр. София; приложението и влиянието на арт – терапевтичните дейности върху личностното развитие на деца със СОП; мнението и оценката на специалисти от областта на арт – терапията за възможностите на арт – терапевтичната работа и по – конкретно за възпитателните и аспекти в работата с деца със СОП.

5.1. Анализ на резултатите от опитно – експерименталната арт – терапевтична работа

5.1.1. Анализ на протоколите от наблюдението на процеса на опитно – експерименталната работа

В опитно – експерименталната програма участват 30 ученика със СОП. Участниците са хетерогенна група с различни нарушения и се обучават както интегрирано, така и в помощни училища. Независимо от институцията, в която се обучават съществуват следните форми на оценяване спрямо покриването на държавния образователен стандарт - качествена, количествена и комбинирана. В настоящото изследване участват деца и от трите групи.

В опитно – експерименталната програма на работа са включени разнообразни техники и материали, чиято цел е дадат възможност на участниците да натрупат нов опит и да открият предпочитаните от тях дейности. Най – често прилаганата техника е рисуването с ръце 22 % - това безспорно е една от предпочитаните от децата техники, която рядко намира приложение в училищната среда, това е една от причините участниците да я избират, когато имат възможност. Рисуване с моливи, флумастери е използвано 17,3 % това са добре познати за участниците материали, с които те имат богат опит и в училищните условия и се чувстват спокойни при използването им. За някои от участниците тази техника е предпочитана поради тяхната необходимост средата да бъде „стерилна“, както и те да останат чисти. Рисуване на под или стена е прилагано 13,1 % - смяната на различни позиции на рисуване на под и стена – бе както необходима необходимост за някои от участниците, които изпитват затруднение да стоят продължително седнали на чин, така и възможност участниците да експериментират и да използват възможностите на средата. Рисуване с пясък е техника, която е насочена към стимулиране на тактилните възприятия на участниците. За всички участници тя бе нова и напълно непозната, но въпреки това намери значително приложение – 11,9 %. Апликиране с тису и креп хартия е техника прилагана при 8,4% от сесиите. Апликирането е още една от дейностите, с които участниците имат опит и въпреки това реализирането и с нови непознати материали, предизвика интереса им и има своето място в опитно- експериментални модел. Работата с вълна и глина са с равно приложение по 7,9 %. И двете дейности са добре приети от по – голяма част от участниците, а при други, поради прекия контакт с глина, вълна, топла вода и естеството на работа, са прилагани по – малко. Рисуване с пипети е прилагано 7,5 %. Това е още една техника, която бе напълно непозната за всички участници. С най – малко приложение е техниката комикс, която се оказва възможна за изпълнение основно от децата, които са с количествена форма на оценяване и е използване едва 4,20 %.

Графика 3. Реализирани техники в опитно – експерименталната програма

Относно формата на работа най – често е прилагана групова форма при 45,6 % от сесиите, след което работа по двойки – 34,1 % и индивидуална работа – 20,30 %. В описанието на опитно –

експерименталната програма е отбелязано, че участниците могат да минават от една в друга форма на работа съобразено с техните индивидуални потребности. При осъществяване на програмата една от целите е реализирането на сесии в групи или по – двойки – формати, които имат за цел да стимулират социално взаимодействие и работа.

Честотата на прилаганите съставни теми на базовите модели в опитно - експерименталната програма са представени в Таблица 1. Подборът и честотата на прилагане на конкретните теми е пряко свързана с актуалните потребности и индивидуални характеристика на участниците в момента на провеждане. Отчита се тенденция за по – честото прилагане на една или друга тема, като тя е в резултат от предпочитанията на участниците и потребността им от нейното включване.

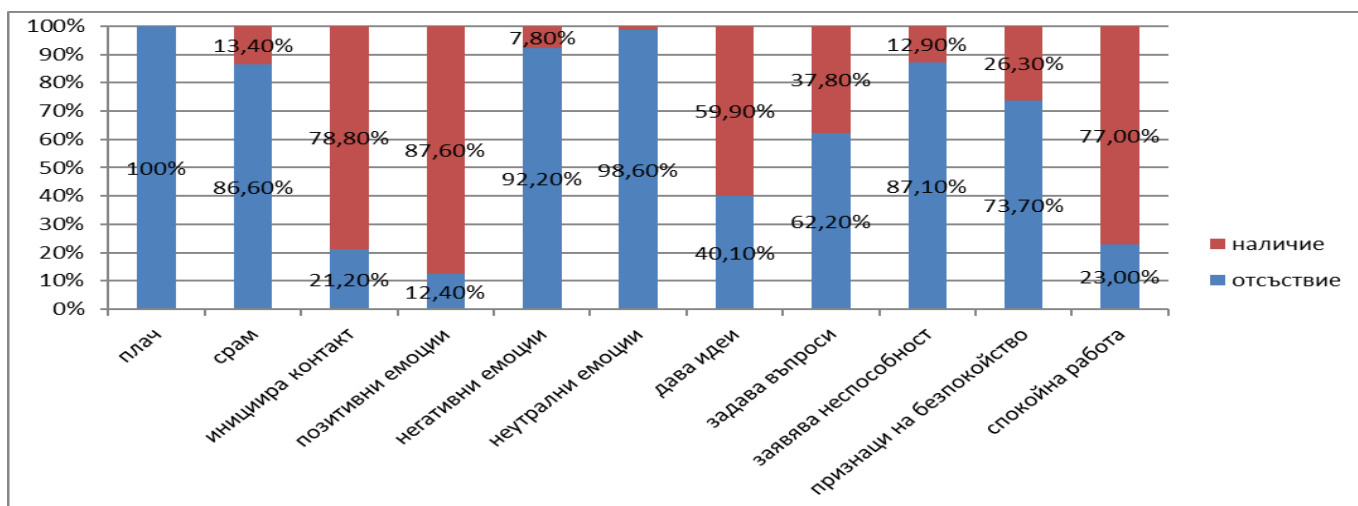
Таблица 1. Приложение на темите в опитно – експерименталната програма

тема	честота на прилагане	тема	честота на прилагане
Аз съм	30	Най – щастливият ми ден	5
Моето име	2	Подарък за мама	4
Автопортрет	3	Заедно	12
Карта на тялото	20	Подарък за близък човек	20
Моето мечтано пътешествие	9	Моят въображаем приятел	2
Минало, бъдеще, настояще	3	Пъстра картина	6
Спонтанна рисунка	18	Покана – картичка	2
Аз като супергерой	2	Любим филм	8
Днес съм	16	Карта на България	2
Маски	2	Животни	1
Щастлив – тъжен	5	Моето море	1
Моите емоции	7	Сърце	2
Палитра от емоции	5	Карта на съкровищата	2
Обичам....	15	Любим герой	1
Отвън и отвътре	3	Любима песен	5
Моето семейство като животни	6	Съвместно рисуване	4
Моят дом	3		

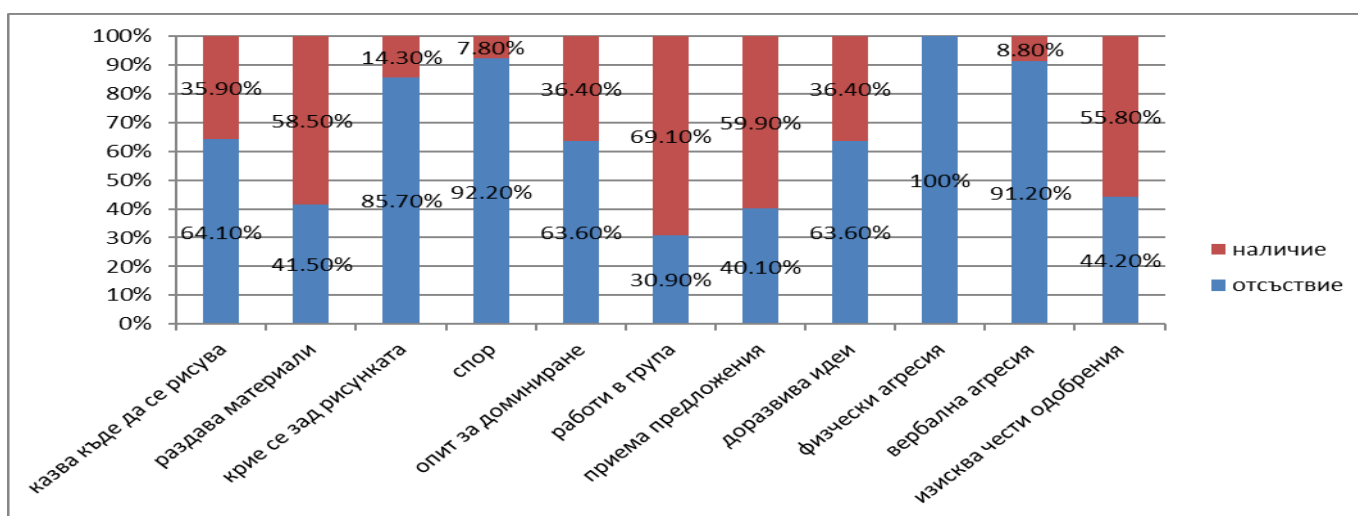
По време на опитно – експерименталната работа след края на всяка сесия се попълва протокол за наблюдение, който отчита наличие или отсъствие на прояви по съответните показатели (Графика 4 и Графика 5). Относно наблюдението на проявите от страна на участниците са изведени следните резултати: От началото до края на арт – терапевтичната работа не се отчита наличие на плач от страна на участниците. Прояви на срам се наблюдават при 13,4 %. Инициране на контакт се отчита при 78,8 %. Наличие на позитивни емоции се наблюдава при 87,6 %, прояви на негативни емоции едва при 7,8 %, а на неутрални емоции само при 1,4 %. Относно даването на идеи по време на работа се наблюдава при 59,9 %, а 37,8 % е регистрирано задаване на въпроси по изпълнението на съответната дейност. Едва 12,9 % заявяват неспособност за работа по време на опитно – експерименталния модел. Нисък е и процентът на наблюдаваните признаци на безпокойство – 26,3 %, като при 77,0 % се отчита

спокойна работа. Регистрирани са 35,9 %, в които участниците дават насоки и указания на другите къде и какво да рисуват, 58,5 % участниците са отнемали и раздавали материали по време на съвместната работа. Малък е процентът на криене на дете зад рисунката или криене на самата рисунка – 14,30 %. Като потвърждение на спокойната атмосфера по време на арт – терапевтичните сесии е липсата на физически агресивни действия, както и ниският процент свързан с наличие на спор 7,8 % и прояви на вербална агресия 8,8 %. Опити за доминиране по – време на цялата опитно - експериментална програма са регистрирани 36,4 %. Относно работата в група се наблюдава при 69,1 % . Висок е и процентът на проявите, в които участниците са приели чужди предложения – 59,9 %, а 36,4 % успяват освен да приемат предложения и да ги доразвият. Относно изискването на чести одобрения резултатите са много близки като превес има наличието на потребност от страна на участника работата му да бъде положително коментирана – 55,8 %, а при 44,2 % не се регистрира подобна потребност.

Графика 4

Графика 5

От получените резултати за всички участници, без да се има предвид различните нарушения на децата, а се вземе под внимание обединяващата ги категория деца със СОП може да се обобщи, че на база на проведеното наблюдение арт – терапевтичните дейности предизвикват положителни емоции у децата. Те определено доминират над проявите на негативни и/или неутрални емоции. Високият процент на инициран контакт (77,8 %) е показателен за активното социално взаимодействие осъществявано по време на опитно – експерименталната работа. Нисък е процентът на прояви на безпокойство и заявка на неспособност за извършване на дадена дейност. Това може да се обясни с факта, че изобразителните дейности са едни от първите, с които всяко дете придобива опит, както и в резултат от спецификата на арт – терапевтичната работа (безоценъчност, акцент върху процеса), което създава условия децата да се почувстват успешни и да изпитат удовлетворение.

Изведени и анализирани резултатите на динамиката по всеки един от показателите за всички участници. Проследяването на динамиката е онагледено с 22 графики в параграф 5.1.1. в дисертационния труд, които отразяват процентно наличие или отсъствие на горепосочените показатели. Тъй като броят на проведени сесии в институциите, в които е реализирана опитно – експерименталната програма е различен, за целта на изследването е представена средна продължителност на провеждане на единадест последователни сесии, за всички участници, в която да се проследи динамиката по съответните показатели.

От представената динамика на проявите на участниците в опитно - експерименталната програма може да се обобщи, че участието в арт – терапевтични дейности намалява напрежението и позитивира участниците. Експериментирането и активното творене позволява на участниците да натрупат опит и да припознаят съответните дейности като свои, сфера в която могат да изпитат успех и удовлетворение. По време на опитно - експерименталната програма се осъществява активно общуване, обмен на мисли, идеи и чувства. Осъществява се социално взаимодействие – участниците създават контакти, имат възможност да развият социален опит. По време на работата участниците спазват правилата и нормите на съвместна работа, развиват умения за работа в екип при редуциране на социално неприемливите прояви.

5.1.2. Анализ на резултатите от проучване на мнението на специалистите, които наблюдават и оценяват децата от опитно - експерименталната работа

При статистическата обработка на данните на анкетираните специалисти са изведени едномерните процентни разпределения по всяка променлива. Анкетирани са общо 7бр. специалисти, които наблюдават и оценяват поведението на всички участниците в арт – терапевтичните сесии. Тяхното мнение и наблюдение се регистрира и отчита при оценяване на резултатите от опитно – експерименталната работа.

Според анкетиранияте специалисти при една втора от децата участвали в опитно – експерименталната програма проявяват интерес в свободното си време към занимания с творчески дейности (30 % да и при 20 % по – скоро да). За 26,7 % от участниците не може ясно да бъде определено, а при 23,3 % (по – скоро не) не се отчита проявява на интерес, като при 10 % (не) от тях е категорично.

Отчита се висок процент свързан с желанието на децата да участват в арт – терапевтичните сесии по – често. При 46,7 % се наблюдава категорично желанието, а за 40 % специалистите отговарят „по – скоро да“. Едва 3,3 % по – скоро не заявяват подобно желание, а при 10 % не може да бъде определено. Желанието, което специалистите наблюдават и регистрират в поведението на децата е показателно, че арт – терапевтичните дейности се превръщат в предпочитана от участниците дейност, в която биха участвали повече от един път седмично.

Спрямо емоциите, които децата изразяват след арт – терапевтичните сесии специалистите наблюдават, че една втора от участниците категорично изразяват позитивни емоции, а за 40 % по – скоро да изразяват, а за 10 % от тях не могат да определят. Прави впечатление, че няма участник, който да не изразява положителни емоции. Това потвърждава описания в хуманистичната природа на арт – терапевтичната работа и позитивния заряд на художествено – творческите дейности. Като причина за високия процент на участници изразяващи позитивни емоции може да се приеме и липсата на оценъчност и конкурентност по време на арт – сесиите, както и чувството на удовлетвореност, което учениците със СОП изпитват. Потвърждение на приложимостта и позитивизирането на участниците след арт - терапевтичните сесии е липсата на проява негативни емоции при 70 % (не) и 26,7% (по – скоро не), като едва при 3,3% специалистите не могат да определят.

Относно реализирането на арт – терапевтични сесии в група, специалистите са на мнение, че 80% от децата се чувстват спокойно да работят в група с ученици от други класове (50% да и 30% по – скоро да), за 10 % отчитат, че по – скоро не се чувстват спокойно да работят с групов формат и за 10 % не могат да определят. Работата с група има безспорно своите предимства, описани от изследователи в областта на арт – терапията (М. Liebman, С. Malchiodi, 2007, R. Silver, 1989) др. М. Liebman (2006) подчертава, че в груповия формат участниците имат възможност да „практикуват“ социално взаимодействие, да изпробват и усвояват нови роли, както и споделяне и откриване на общи трудности с другите участници. Относно взаимоотношенията на участниците в групата, анкетиранияте специалисти наблюдават, че едва 3,3 % от участниците по – скоро не харесват конкретен участник от своята група, за 16,7 % не могат да определят, а при две трети не регистрират подобни прояви (43,3 % по – скоро не и 36,7% не).

Специалистите отчитат положителни резултати спрямо интереса към работа с различни арт – техники. Повече от две трети от децата (30,0 % да, 43,3 % по – скоро да) изразяват интерес и желание

за работа с различни художествено – творчески техники, за 3,3 % не може да бъде преценено, а при 3,3 % (по – скоро не) и 10 % (не) не наблюдават проява на интерес. Проява на непоносимост към арт – материали и техники специалистите категорично отчитат едва при 3,3 % (да), за 16,7 % от участниците не могат да определят. И тук при повече от две трети от децата анкетирани не наблюдават подобна непоносимост (23,3% по – скоро не и 56,7% не). Високият процент от участници, при които се наблюдава проявява на интерес и приемане на арт – терапевтичните техники потвърждава, че независимо от хетерогенната група богатият ресурс от арт – терапевтични дейности, могат да отговорят на индивидуалните потребности и да провокират интереса на децата да експериментират и изследват нови непознати за тях дейности и материали без да се притесняват от евентуален неуспех.

Спрямо сферите, в които арт – терапевтичните дейности са оказали влияние, мнението на специалистите е високо, като наблюдават положителна промяна при всеки един от показателите при почти всички участници.

Таблица 2

сфери на влияние	да	по – скоро да	ниито да, нито не	по – скоро не	не
развиване на сръчност и имитативни умения	80,0 %	10,0 %	6,7 %	3,3 %	0 %
изразяване на чувства	76,7 %	13,3 %	10,0 %	0 %	0 %
развиване на умения за работа в екип	73,3 %	13,3 %	6,7 %	3,3 %	0 %
творческите умения на детето	70,0 %	10,0 %	16,7 %	3,3 %	0 %
развиване на комуникативните умения	80,0 %	6,7 %	10 %	3,3 %	0 %
Самоизява	76,7 %	13,3 %	6,7 %	3,3 %	0 %
намаляване на тревожността	73,3 %	16,7 %	6,7 %	3,3 %	0 %
разширяване на познавателните интереси	73,3 %	16,7 %	10,0 %	0 %	0 %

От получените резултати може да се обобщи, че специалистите отчитат, че участието в опитно – експерименталната програма оказва положително влияние при по – голямата част от участниците. Оценяват високо влиянието на арт – терапевтичните дейности при работата с деца със СОП, като средство за формиране и развитие на личността. Включването на участниците в Арт - ателиетата е положителен фактор за стимулиране на междуличностните взаимоотношения, развиване потенциала и мотивиране на участниците да бъдат активни и експериментират в дейност, в която натрупват опит и изпитват удовлетворение от получените резултати.

5.1.3. Анализ на резултатите от проучване на мнението на родителите на децата със специални образователни потребности, включени в опитно – експерименталната работа

Анкетирани са общо 30 родителя, които наблюдават и оценяват поведението на участниците в арт – терапевтичните сесии, като 18 от тях са дали писмен отговор. Анкетите са попълнени от: майки, бащи и друг (баба) на възраст от 28 - 66г. Представените резултати отразяват отговорите на

осемнайсетте родители, които са върнали попълнените анкети (valid percent), като тяхното мнение и наблюдение се регистрира и отчита при оценяване на резултатите от опитно – експерименталната работа. При статистическата обработка на данните на анкетираните родители са изведени следните резултати.

Според анкетираните родители една втора от децата проявяват интерес към занимания с творчески дейности (27,8 % да и 22,2 % по скоро да), за 33,3 % не може да бъде определено. При 11,1 % категорично не наблюдават проява на интерес, а при 5,6 % - по – скоро не. Относно желанието за по – често участие в арт – терапевтичните сесии, родителите смятат, че 77,8 % изразяват подобно желание (55,6 % - да и 22,2 % по – скоро да), за 11,0 % не могат да определят. Само при 11,2% не се наблюдава желание за по – често участие (5,6 % не, 5,6 % по – скоро не). Оценката на родителите е сходна с тази на специалистите, които също отчитат висок процент желание за по – често участие в арт – терапевтичните сесии.

Родителите отчитат, че две трети от участниците в арт – терапевтичните сесии изразяват положителни емоции след участието си (50,0% да и 27,8% по – скоро да). Прави впечатление, че няма участник, който категорично да не изразява позитивни емоции, като за 22,2 % анкетираните не могат да определят. Наблюденията на родителите и специалистите свързани с емоциите, които децата изразяват след арт – терапевтичните сесии са много близки и дават висока оценка за позитивирането на децата след извършване на художествено – творчески дейности.

Относно работа в група с деца от други класове при повече от половината участници родителите са на мнение, че децата се чувстват спокойни, за 22,2 % не могат да определят. За 22,3 % родителите смятат, че не се чувстват спокойно при работа в група, с деца от други класове (6,7 % по скоро не, а при 5,6 % категорично не). Относно отношенията между участниците в групата, родителите смятат, че 22,2 % не харесват конкретен участник в групата (като 11,1 % са категорично да и 11,1 % по – скоро да), за 22,3 % не могат да определят с точност. При една втора (44,4% не, 11,1% по- скоро не) няма прояви на непоносимост към друг участник в групата. И по този въпрос се наблюдава сходство в отговорите на родители и специалисти, които смятат, че работата с деца различни от класа на съответните участници, не буди безпокойство у тях.

Спрямо проявите на интерес на участниците към работа с различни арт – техники, родителите смятат, че при две трети от децата (55,6 % да, 16,7 % по – скоро да) се наблюдава изразен интерес. Едва 5,6 % по – скоро не проявяват интерес към работа с разнообразни арт – техники, а за 22,2 % анкетираните родители не могат да определят с точност. Впечатление прави високият процент на участниците, които приемат и следователно не проявяват непоносимост към арт – терапевтичните материали 94,4 % (61,1 % не, 33,3 % по – скоро не). Само при 5,6 % родителите по - скоро отчитат непоносимост от страна на децата към определени техники и материали.

Мнението на родителите спрямо сферите, в които арт – терапевтичните дейности са оказали влияние е отразено в Таблица 3. При родителите, както и при учителите се отчита положителна промяна при всеки един от показателите при почти всички участници.

Таблица 3

сфери на влияние	да	по – скоро да	ниито да, ниито не	по – скоро не	не
развиване на сръчност и имитативни умения	61,1 %	33,3 %	5,6 %	0 %	0 %
изразяване на чувства	66,7 %	11,1 %	22,2 %	0 %	0 %
развиване на умения за работа в екип	61,1 %	22,2 %	11,1 %	0 %	5,6 %
творческите умения на детето	44,4 %	22,2 %	16,7 %	5,6 %	11,1 %
развиване на комуникативните умения	61,1 %	27,8 %	11,1 %	0 %	0 %
самоизява	44,4 %	16,7 %	38,9 %	0 %	0 %
намаляване на тревожността	61,1 %	27,8 %	11,1 %	0 %	0 %
разширяване на познавателните интереси	55,5 %	33,3 %	5,6 %	0 %	5,6 %

От представените резултати при проучване мнението на родителите, на участниците в опитно – експерименталната програма и специалистите, които работят с тях в съответните институции, се наблюдава положителна оценка за влиянието на арт – терапевтичните дейности в работата с деца със СОП. Наблюдава се изразен интерес за по – интензивно участие и желание за прилагане на разнообразни арт – терапевтични техники и креативни материали, както и добра приемственост и поносимост към прилаганите художествено – творчески материали и дейности. И родителите и специалистите смятат, че груповата форма на работа с участници от други класове не буди безпокойство у участниците, а напротив, регистрира се категорична проява на позитивни емоции след приключване на работата.

5.1.4. Изследване на зависимост в оценката от наблюдението на родителите и специалистите

Използван е методът за сравнение на средните стойности за установяване на зависимости между изследваните променливи. Тъй като отговорите на всички въпроси, които се сравняват са на бална скала от 1 до 5 е използван Т-тест за сравняване на средни стойности от две зависими извадки. С Т – тест се проверява изходната (нулева) хипотеза за равенство на средни стойности. Наличието на разлика ще покаже влиянието на една (зависима) променлива върху друга (зависима) променлива. Основният резултат е равнището на значимост. При сравняването на средни стойности при оценката на родители и учители е приложен методът Weight, тъй като специалистите са оценили промените в поведението на 30 деца, а от анкетираните родители – 18 са попълнили анкетите за наблюдение и оценка. Групата на родителите се изравнява по големина с групата на родителите в съотношение 50:50. Като сравнението на средните стойности отговарят за едно и също дете. Ниво на значимост, за съответните 15 твърдения е представено в Таблица 4. От получените резултати се установява, че няма

статистически значими различия между отговорите на родители и учители. Получените резултати показват сходството между оценката на родителите и специалистите относно влиянието на арт – терапевтичната работа.

Таблица 4.

N	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Sig	0,472	0,130	0,263	1,000	0,172	0,604	0,077	0,508	0,564	0,120	0,481	0,564	0,695	0,331	1,000

5.1.5. Проследяване на индивидуалните резултати в напредъка на децата от участието им в опитно – експерименталната програма

Прилагането на опитно – експерименталната арт – терапевтична програмата има за цел да проследи промяната в поведението на изследваните лица за решаване на съответните възпитателно – корекционни задачи. На основата на това да бъдат изведени възпитателните аспекти, които се повлияват от художествено – творческите дейности заложи в програмата. Проследяването на резултатите на цялата група ИЛ има за цел да отрази до каква степен приложените арт – терапевтични техники водят до положителна динамика във възпитателно – корекционната работа с деца със СОП. Получените промени в конкретни показатели за цялата хетерогенна група ще изведат, кои от тях намират приложение в работата с деца със СОП и могат да бъдат прилагани в процеса на приобщаващо образование като средство, което ще допринесе за развитието качествата на личността и ще подпомогне социалното и функциониране.

При провеждане на опитно – експерименталната арт – терапевтична програма участват 30 ИЛ. Участниците могат да бъдат разделени в три групи в зависимост от степента на влиянието на арт – терапевтичните дейности по време на експерименталната работа. Първата група (27 % от ИЛ) се отличава с най – висока степен на напредък и положителни резултати за развитие на комуникативните умения, умения за работа в група, споделяне на емоции, позитивиране, повишаване на мотивацията, самоизява, на умения за работа с нови материали, редуциране на проявите на вербална и физическа агресия и др. Втората група (50 % от ИЛ) се отличава със средна степен на напредък, при който повече от два от гореспоменатите показатели са се повлияли положително. Третата група (23 % от ИЛ) се отличава с най – ниска степен, при които няма данни за устойчив повлияване, а резултатите са ситуативни.

В дисертационния труд е представено е описание на индивидуалните случаи на всички участници.

Първа група (най – висока степен на повлияване) се състои от осем ИЛ, четири момичета и четири момчета. Участниците в тази група са хетерогенна група по отношение на техните диагнози: умствена изостаналост, специфично разстройство на училищните умения, смесен тип; разстройство с дефицит

на вниманието и хиперактивност, детски аутизъм. Две от ИЛ в тази група са ученици в помощно училище, а другите се обучават с ресурсно подпомагане. Спрямо оценяването: четири от ИЛ са с качествени оценки по предмети и четири от ИЛ са с количествени оценки по предмети.

Втора група. Състои се от петнадесет от ИЛ, от четири момичета и единадесет момчета. Участниците в тази група са хетерогенна група по отношение на техните диагнози: умствена изостаналост, специфично разстройство на училищните умения, смесен тип; разстройство с дефицит на вниманието и хиперактивност, смесени специфични разстройства е психологичното развитие, генерализирано разстройство на развитието - детски аутизъм, атактична церебрална парализа, друга детска церебрална парализа – спастично дистонична форма – тежка степен, разстройство на рецептивна и импресивна реч, специфично разстройство на развитието на двигателните умения. Осем от ИЛ получават количествени оценки по предмети, пет от ИЛ - качествени оценки, а две от ИЛ са на комбинирана форма на оценяване. При тях се наблюдават се положителни резултати свързани с развитие на комуникативни умения, умения за работа в група, споделяне на емоции, позитивиране, повишаване на мотивацията, самоизява, развиване на умения за работа с нови материали, редуциране на проявите на вербална и физическа агресия и др. Отчита се промяна при повече от два от гореспоменатите показатели.

Третата група. Съставена е от две момичета и пет момчета. При участниците в тази група при няма данни за устойчив повлияване, а резултатите са ситуативни. Участниците в тази група са хетерогенна група по отношение на техните диагнози: разстройство на училищните умения, смесен тип, разстройство на експресивната реч при дете с допълнителни социо – комуникативни затруднения, дефицит на вниманието и хиперактивност, друга детска церебрална парализа, детска церебрална парализа – квадрипирамиден синдром, умствена изостаналост. Двама от участниците са ученици в помощно училище, а останалите пет се обучават с ресурсно подпомагане. Спрямо формата на оценяване в тази група три от ИЛ са с качествени оценки, а четири са с количествени оценки по предметите.

Не се наблюдава тенденция при влиянието на арт – терапевтичните дейности от вида на нарушението, вида на обучение и оценяване на участниците и техния пол. Констатираните промени в поведението им могат да се отнесат до техните индивидуални характеристики и потребности. При всички се отчита провокиране на интерес и развитие на умения за работа с нови материали, позитивиране и възможност за самоизява, изразяване на емоциите. Арт – терапевтичните дейности са допринесли в най – голяма степен за обогатяване на социални опит, осъществяване на социално взаимодействие, преживяване на чувство на успех и удовлетвореност, повишаване на мотивацията, развитие на умения за работа в екип. Със средна степен на положително влияние е развитието на комуникативните умения: употреба на вербални и невербални средства, обогатяване на пасивен и

активен речник, употреба на функционални думи, провокиране на говорната активност. В случаите на изразен двигателен дефицит и/или нарушение на фината моторика участието в арт – терапевтичните дейности е оказало влияние за подобряване състоянието на фината моторика.

В заключение може да се направи извод, че арт – терапевтичните занимания оказват оптимално влияние за обогатяване на социални опит и развиване на социалните умения, повишаване на мотивацията и интереса на участниците, индиректно се отразяват за подобряване комуникативните умения.

5.2. Анализ на резултатите за приложение на арт - терапията в работата на специалистите в сферата на интегрираното обучение и социалните услуги

При проучване мнението на специалистите в сферата на интегрираното обучение и социалните услуги бяха анкетирани 85бр. специалисти от гр. София. Целта на допитването е да се изследва приложението на арт – терапевтичните методи в работата с деца със СОП, по отношение честота, формата на работа и да се изведат сферите, върху които оказва най – благоприятно влияние. В сферата на образованието и социалните услуги се осъществява корекционно – възпитателна работа, чиято цел е постигане на пълноценен живот на децата със СОП. Според новия ЗПУО се предвижда трансформация на помощните училища в Центрове за социална образователна подкрепа, в която освен специалистите от областта на специалната педагогика, част от екипа да бъдат психолози, логопеди, социални педагози, арт – терапевти и др. Именно за това е важно проучването на приложението на арт – терапевтичните дейности и в двете сфери към настоящия момент и мястото, което биха намерили в новотрансформираните структури.

Месторабота на 50бр. от участвали в проучването е в Ресурсен център за подпомагане на интегрираното обучение и възпитание на деца и учениците със СОП и 35бр. са специалистите от социалните услуги за работа с деца с СОП. Професионални характеристики на анкетираниите: 39 ресурсни учители, 13 логопеди, 17 психолози, 7 социални работници и педагози, 9 други (възпитатели, директори, рехабилитатори).

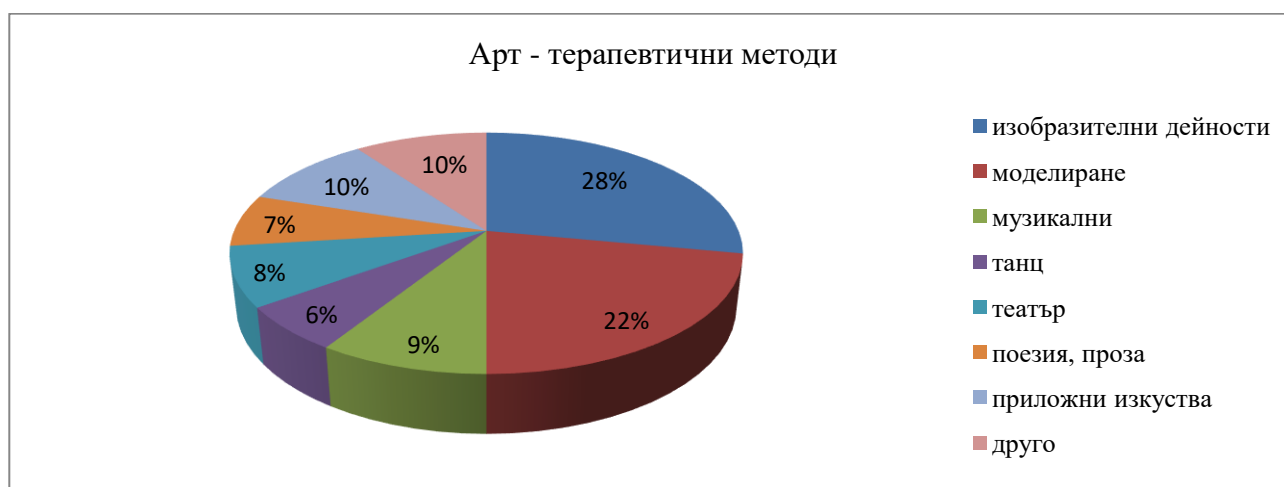
При статистическата обработка на данните на анкетираниите специалисти са изведени следните резултати.

Всички анкетирани лица отговарят, че арт – терапевтичните методи имат приложение в сферата, в която те работят. Оценката, която дават за приложимостта на арт – терапевтичните методи в работата с деца със СОП говори за отчитане на значимостта на художествено – творческите занимания, като инструмент за подкрепа на развитието на личността. Потвърждение на това е високият процент на специалисти 88,2 %, които прилагат тези методи в своята работа. Сравнително малко 11,8 % не прилагат съответните методи. Впечатление прави високият процент на прилагане

при всички професии. Най – прилагани арт – терапевтичните методи сред анкетираните лица са социалните педагози и работници (100 %), психолозите (94,1%) и ресурсните учители (89,7 %). В сравнение с тях по – малка част от логопедите включват арт – терапевтични дейности (76,9 %). Относно разпределението на специалистите, които прилагат арт – терапевтични методи, в зависимост от тяхната месторабота, не се наблюдава съществена разлика: специалистите от центровете (85,7 %) и от ресурсен център (90,0 %). От получените резултати може да се приеме, че арт – терапевтичните методи могат да бъдат определени като необходими и активно присъстващи в работата в на различните специалисти както в сферата на социалните услуги, така и на ресурсното подпомагане. Могат да се адаптират и да бъдат прилагани спрямо конкретните цели в работата на съответните специалисти.

Сред най – често прилаганите арт – терапевтични методи и техники в работата се посочват изобразителните дейности и техните разновидности: рисуване с бои, флумастери, пастели, моливи. От приложните техники са посочени апликиране; работа с различни пластични материали; работа с естествени материали. Прави впечатление и прилагането методи и техники от различните направления от арт - терапията: приказкотерапия, музикотерапия, терапия с театър, терапия с поезия, танц- терапия и др. Специалистите посочват използването на театрални дейности, музика и танци, както и работа с приказки, поезия и проза. В посочените отговори на въпроса, който проучва видовете арт – терапевтични методи, има отговори, които включват други методи като ролеви игри, хлебна терапия, игри на шах. Това показва неразбиране на същността на арт – терапевтичните дейности и липса на научна теоретико-методическа ориентация. Отчита се смесване на различни подходи и неяснота при посочването и диференциране на арт – терапевтичните методи в работата с децата.

Графика 6

По отношение на честотата на приложение на арт – терапевтичните дейности превес в отговорите имат епизодичното реализиране 36,5 % и системното посочено от 35,3 %. Текущото прилагане на арт – терапевтичните методи посочват 22,4 %. Извършването и под формата на тренинги групи са посочили едва 5,9 %. Само 7,1 % от изследваните отговарят, че не използват арт-терапия, което показва широкото ѝ разпространение.

В зависимост от професионалните характеристики на анкетираните логопедите, най – често реализират арт – терапевтични дейности епизодично (53,8 %), а най рядко се осъществява в тренингови групи (7,7 %). Епизодичното прилагане на арт – терапевтични дейности е обяснимо имайки предвид, че в логопедичната работа се използват съответните методики за корекция на комуникативните нарушения и в този смисъл арт – терапевтичните дейности могат да се прилагат като допълващи. Това предполага и по – ниския процент на системно и текущо прилагане. При психолозите се наблюдава активно прилагане на арт – терапевтичните дейности както епизодично (35,3 %), като допълващ елемент на работата, така и системно (35,3 %) и текущо (23,5 %) както метод на взаимодействие. Подобна тенденция се наблюдава и по отношение на ресурсните учители, като при тях се отчита по – висок процент на специалисти, които не прилагат арт – терапевтични дейности (10,3 %). При социалните педагози и работници се наблюдава най – висок процент на прилагане на арт - терапевтичните дейности – всички анкетирани ги прилагат съответно – системно (42,9 %), епизодично (28,6 %) и текущо (28,6 %). Естеството на работа на помагащите специалисти предполага включването на разнообразни методи, които да благоприятстват социализацията на децата и развиването на съответните умения за реализирането и. От получените отговори, можем да приемем, че арт – терапевтичните дейности са един от тях. Отчита се висок процент на системно прилагане от други специалисти (директор, рехабилитатор и др.) като арт – терапевтичните дейности могат да се разглеждат като допълващ метод в прилаганите от тях програми за работа.

Системното, текущото и епизодичното реализиране са преобладаващите отговори на анкетираните лица, като не се наблюдават значими различия по отношение на местоработата им. Близък е процентът на специалистите от социалните услуги (2,9 %) и от ресурсното подпомагане (2 %), които не реализират арт – терапевтични дейности. При осъществяването им в тренингови групи се отчита значително по – висок процент (11,4 %) на прилагане от специалисти в социалните услуги, за разлика от едва (2 %) в ресурсното подпомагане. При ресурсното подпомагане е слабо застъпено и рядко се прилагат тренингови групи, за разлика от социалните услуги, които са по – гъвкави.

В зависимост от формата на реализиране на арт – терапевтичната работа повече от една втора от анкетираните са посочили комбинираното провеждане - индивидуално и групово (63,5%). Втората най – прилагана форма е индивидуалната 32,9 %, а само 10,6 % посочват, че провеждат само групова работа. Работата по двойки е малко прилагана сред анкетираните само при 3,5 %. Впечатление прави,

че не се провежда и арт – терапевтична работа съвместно с родителите, като едва 2,4 % заявяват, че реализират такъв тип работа. Прави впечатление niskият процент и отсъствието на съвместна работа с родителите (графика 34). Само ресурсните учители реализират арт – терапевтични дейности съвместно с родителите и то едва 5,10 %.

Доминиращата форма при логопедите е индивидуална (53,8 %), което е обяснимо от спецификата на логопедичната работа. При всички останали специалисти арт – терапевтичните дейности се прилагат в комбинирана форма (индивидуално и групово) – психолог (64,7 %), ресурсни учители (59 %), всички социални педагози и работници и 88,9 % от други специалисти. Работа по двойки се осъществява само от психолозите (5,9 %) и ресурсните учители (5,1%).

Груповата и индивидуална форма е най – прилагана от анкетираните специалисти и спрямо тяхната месторабота – 56% при ресурсното подпомагане и 74% в социалните услуги. Наблюдава се близки резултати за работа с родители по отношение на професия и месторабота, като процентът отново е много nisk – само 4% се реализира в условията на ресурсното подпомагане. Силно впечатление прави niskия процент на реализиране на групови арт – терапевтични дейности в сферата на ресурсното подпомагане едва 2 %, за разлика от социалните услуги (22,9 %).

Мнението на специалистите за влиянието на арт - терапевтичните дейности в развитието на децата със СОП е отразено в Таблица 5. Налице е положителна оценка за широко влияние на арт – терапевтичните дейности - в най-голяма степен и категорично изразено при дейностите за развитие на сръчност и имитативни умения, изразяване на чувства, развитие на въображение и умения за работа в екип.

Таблица 5 Влияние на арт – терапевтичните дейности

сфери на влияние	по – скоро		ниито да, ниито не	по – скоро	
	да	да		не	не
развитие на сръчност и имитативни умения	86,9 %	13,1 %	0 %	0 %	0 %
изразяване на чувства	85,5 %	10,8 %	2,4 %	1,2 %	0 %
развитие на въображението	84,3 %	12,0 %	1,2 %	2,4 %	0 %
развитие на умения за работа в екип	79,5 %	19,3 %	1,2 %	0 %	0 %
творческите умения на детето	77,4 %	20,2 %	2,4 %	0 %	0 %
развива комуникативните умения	75,9 %	19,3 %	2,4 %	1,2 %	1,2 %
самоизява	73,8 %	22,6 %	2,4 %	1,2 %	0 %
намаляване на тревожността	73,5 %	18,1 %	8,4 %	0 %	0 %
познавателни интереси на детето	63,1 %	33,3 %	3,6 %	0 %	0 %
повишаване на самооценката	57,3 %	32,9 %	9,8 %	0 %	0 %
повишаване интереса на детето към учебната дейност	47,0 %	30,1 %	21,7 %	0 %	1,2 %

Анкетираните посочват като основни цели на арт – терапевтичната работа свободното изразяване на чувства, хармонизиране на човека, себеизразяване, преодоляване на проблемите в общуването посредством рисунката, когнитивно развитие, мобилизиране на творческия потенциал и др. Сред посочените цели се открояват и осъществяване на доверителна връзка със специалиста, както и свободно изразяване, в което важен е самият процес, а не крайния продукт. Част от изброените функции анкетираните лица посочват като основни цели на арт – терапевтичната работа: свободното изразяване на чувства, хармонизиране на човека, себе-изразяване, преодоляване на проблеми в общуването посредством рисунката, когнитивно развитие, мобилизиране на творческия потенциал и др.. Това отговаря на основните изисквания и принципите на арт – терапевтичната работа.

Арт - терапевтичните дейности дават възможност на децата да експериментират, да натрупат опит, да развият своите умения и да открият своите силни страни. Очакванията на изследването относно приложенията на арт – терапевтичните дейности са свързани предимно с реализиране на гореспоменатите цели, както и с положителната оценка на влиянието на техниките, посочените в Таблица 5. Очакванията и целите се определят спрямо индивидуалното състояние и потребности на конкретния потребител - дете със СОП.

Препоръките, които специалистите дават във връзка с възможностите на приложение на арт – терапевтичната могат да бъдат обобщени в две основни групи . Първата е свързана с обучението и квалификацията на арт – терапевтите, а втората - с регламентирането на арт – терапевтичните занимания в работата с деца със СОП. Във връзка с квалификацията на специалистите, които реализират арт – терапевтични занимания, анкетираните посочват, че тя е от особена важност. Това трябва да се прави от квалифициран арт – терапевт и да се осигуряват подходящи методически материали. Препоръчително е постоянното повишаване на квалификацията на всички работещи с деца със СОП- както на по – стари, така и на нови специалисти в областта. Обръща се внимание и на необходимостта да бъдат включени повече арт – терапевти в мултидисциплинарните екипи.

Другият важен въпрос, на който изследваните лица обръщат внимание е регламентирането на арт – терапевтичните занятия. Преобладава мнението, че трябва да се провеждат поне два пъти в седмицата както индивидуално, така и групово. Освен двете основни групи препоръки свързани с приложението на арт – терапевтичните дейности при деца със СОП, анкетираните лица посочват и необходимостта от осигуряване с необходимите материално-технически условия - разнообразни материали и оборудване, подготовка и помощ за овладяване на различни методики, техники и умения за арт-терапевтична работа, по – широка “гласност“ на уменията на децата – да се организират изложби.

Във връзка с получените резултати от анкетното проучване могат да бъдат направени следните изводи: прилагането на арт - терапевтични дейности в работата с деца със СОП са положителен

фактор за личностното развитие на децата и благоприятстват процеса на активно социално взаимодействие, развиване на комуникативни умения. Очертава се положително отношение на специалистите относно приложението на арт - терапевтичните дейности в сферата на ресурсното подпомагане и на социалните услуги. От получените резултати можем да заключим, че всички специалистите намират приложението на арт - терапевтичните дейности като средство/начин да открият силните страни на детето или ученика със СОП и да го насърчат в изпълнението им, както и да развият сфери, в които децата срещат трудности.

В параграф 5.2.1 в дисертационния труд е представено изследване на зависимост между приложение, форма, честота и мнението за сфери на влияние на арт – терапевтичните дейности и професионални характеристики на изследваните лица. За целите на изследването се проверяват статистически хипотези, чрез които се разбира дали има зависимост между професията и честотата, формата, както и на сферите на влияние на приложението на арт – терапевтични дейности. Използвани са и т.н. кростаблици, чрез които се описва едновременно разпределението по две или повече променливи. Проверката се осъществява чрез използването на метода χ^2 , при който алтернативната хипотеза гласи, че има връзка между честотата, формите на прилагане и сферите на влияние на арт – терапевтичните дейности и професионални характеристики. Нулевата хипотеза гласи обратното: между тях не съществува закономерна връзка. При наличие на статистически зависимости, степента на зависимостта се проверява с Phi коефициент и V коефициент на Крамър.

При групова форма на работа е равнището на значимост е равно на 0,032. Приема се за вярна алтернативната хипотеза т.е професията влияе при груповото реализиране на арт – терапевтични дейности. Силата на връзката е на границата между слаба и умерена – 0,353. Ниският процент на реализиране на групова арт – терапевтична дейност от страна на специалистите (психолог 11,8%, логопед 2,6%, социален работник, друг 33%). може да се обясни с характера и специфичните методики на работа за съответните професии

При това арт – терапевтичните дейности могат да се явяват като допълнително средство за работа. Наличието на основни методики на работа с индивидуален характер при съответните професии обуславя и статистическата зависимост между прилагането на смесена форма на работа.

Получените статистически зависимости между професията и мнението на специалистите за сферите на влияние на арт – терапевтичните дейности отразяват най – често асоциираните приложения на арт – терапевтичната работа. Това се отнася за развиване на въображението, намаляване на тревожността, повишаване на самооценката и развиване на творческите умения. Специалистите оценяват с най – голяма резултатност повлияването именно в тези проблемни сфери при работата с деца със СОП съобразно същностните характеристики и спецификата на арт – терапевтичните дейности.

В параграф 5.2.2. в дисертационния труд е представено изследване на зависимост между приложение, форма, честота и сфери на влияние на арт – терапевтичните дейности и местоработата на изследваните лица. Спрямо формата на реализиране на арт – терапевтичните методи и месторабота на специалистите се установява следната зависимост спрямо формата на работа. При групова форма на работа равнището на значимост е 0,002. Приема се за вярна алтернативната хипотеза т.е местоработата влияе при груповото реализиране на арт – терапевтични дейности. Силата на връзката е на границата между слаба и умерена. Специалистите от социалните услуги прилагат 22,9% групова форма на работа в сравнение със специалистите от ресурсен център – 2,0%. Това може да се обясни с подготовка им за групов формат на работа. В условията на ресурсното подпомагане в общообразователната среда към настоящия момент работата е ориентирана към индивидуален формат, което обяснява ниския процент на прилагане на арт – терапевтични дейности в групова форма на работа. Специалистите от ресурсните центрове имат график съобразен с учебната програма на своите ученици и подкрепата им по съответните предмети, която трябва да осигурят. При тази организация работата е ориентирана към отговор на индивидуалната потребност и форма на работа.

Зависимостта между местоработата и мнението на специалистите за съответните сферите на влияние на арт – терапевтичните дейности кореспондира с длъжността им и е фактор за формиране на мнението им. И тук са изведени сферите (развитие на въображение, творчески и познавателни умения, повишаване на самооценка и намаляване на тревожността), които са залегнали в дълбоката същност на арт – терапевтичната работа. Специалистите и от сферата на ресурсното подпомагане и от социалните услуги дават висока оценка за влиянието на арт – терапевтичните дейности върху гореспоменатите сфери. Не се отчитат драстични различия в отговорите на специалистите спрямо тяхната месторабота. При изследването е установена и връзка между местоработата и мнението на специалистите за влияние на арт – терапевтичните дейности за развиване на познавателните умения. Това може да се обясни и с глобалните цели заложи в дейността на съответните институции да развиват когнитивния потенциал на децата.

5.3. Анализ на резултатите от проучване на експертното мнение за приложението на арт – терапията при работата с деца със специални образователни потребности

Проучено е мнението на 11бр. специалисти в областта на арт - терапията. Те са на възраст от 30г. – 50г., обучени и квалифицирани специалисти, които прилагат арт – терапевтични методи в своята работа. Въз основа на дадените от тях отговори свързани с приложението на арт – терапевтичните дейности в работа с деца със СОП, сферата в която оказват най – силно влияние, рамките на конкретно приложение на арт – терапевтичните дейности в процеса на възпитание, както и препоръките, които биха дали специалистите във връзка с приложение на съответните дейности, са изведени следните резултати.

Относно приложението на арт – терапевтичните дейности в работата на специалистите с деца със СОП всички специалисти са на мнение, че тя има своето място и специално значение, като една трета от тях намират употребата им за задължителна.

От получените резултати специалистите намират арт – терапевтичните дейности най – ефективни по отношение на:

- когнитивното развитие 26,7 % (развиване на внимание, памет, въображение, мислене);
- емоционалното развитие 20% (разбиране и изразяване на емоционалните преживявания);
- социално развитие 20 % (социализация, генериране на позитивен опит в група, развиване на социални умения);
- развиване на двигателно моторните умения, 16,7 % (фина моторика, графомоторика);
- за формиране и подпомагане на самооценката 13,3 %. Само 3,3 % смятат, че има приложения в сферата на диагностиката.

Резултатите потвърждават изведените от теоретичното изследване области, в които арт – терапевтичните дейности оказват положително влияние при работата с деца със СОП.

Препоръките които специалистите дават във връзка с приложение на арт – терапевтичната работа с деца със СОП могат да бъдат разделени в следните насоки свързани с:

- протичането на самия процес – създаване на доверителна връзка 22,8 %, използване на разнообразни материали и техники 13,7 %, уважение и зачитане на участниците 9 %, съобразяване с индивидуалните особености на детето – 9 %, създаване на спокойна среда 4,6%, включване на обучаващ елемент – 4,6 %

- квалификацията на специалистите - специализирано обучение – 13,7 %, работа под супервизия 9% и интервизия (споделяне на опит) 4,6 %

- партньорство с родителите – 9 %.

Препоръките, които специалистите са дали са от значение, за пълноценното провеждане на арт – терапевтичната работа. Насочените към протичането на самия процес обхващат голяма част от принципите на арт –терапевтичната работа и съблюдаването им е от изключителна важност. Квалификацията на специалистите е необходимост, която и анкетиранията лица от ресурсното подпомагане и социалните услуги посочват, а сега се потвърждава и от страна на експертите в сферата на арт – терапията, като необходимост.

Относно рамките на приложение на арт – терапевтичните дейности в процеса на социално възпитание анкетиранията лица са посочили следното:

- Себепознание и свързване със собствените ресурси (отключване на творческия потенциал) - 24,9 %

- Социални взаимоотношения - 20,9 %
- Развиване на позитивни модели на поведение - 20,8 %
- Емоционална осъзнатост – 16,7 %
- Подобряване на семейното функциониране -16,7 %

Експертите в областта на арт - терапията дават висока оценка за приложение им в процеса на социално възпитание, като извеждат конкретните рамки за приложението и. Отговорите им потвърждават получените резултати, по отношение на влиянието и приложението на арт – терапевтичните техники в работата с деца със СОП. Експертите в областта подчертават необходимостта от партньорство с родителите и влиянието на арт – терапевтичните дейности за подобряване на семейното функциониране. От проученото мнение на специалистите в условията на ресурсното подпомагане и социалните услуги става ясно, че работата съвместно с родителите е рядкост.

ИЗВОДИ

На база на проведеното изследване и получените резултати могат да бъдат изведени следните изводи за участниците в него. Целенасоченото прилагане на арт - терапевтични дейности в работата с деца със СОП оказва влияние за личностното развитие на децата, по отношение на следните показатели:

- развиване на междуличностните отношения, като създават условия и предпоставки за нови приятелства с участници от групата;
- разширяване на социална активност и влизане в различни социални роли;
- развиване на уменията за работа в екип, спазване на правила в групата;
- развиване на комуникативните умения – активно общуване, употреба на вербални и невербални средства за общуване; спонтанна употреба на функционални думи в процеса на комуникация;
- засилване интереса на детето към работа с материалите използвани по време на сесиите и експериментиране с тях, което допринася за развиване на творческите умения и въображението на детето;
- развиване на потенциала и ресурсите на детето – благодарение на опита в разнообразните арт – терапевтични дейности детето може да открие своята силна страна;

- преживяване на чувство на успех и удовлетвореност – това благоприятства за повишаване на самооценката, а от своя страна успехът стимулира мотивацията за постижения;
- редуциране на проявите на вербална и физическа агресия;
- предизвикване на позитивни емоции.

Оценката на родителите и учителите съвпада и до голяма степен и потвърждава резултатите от проведеното наблюдение за влиянието на арт – терапевтичните дейности. Прилагането им в работата с деца със СОП има особено значение за формирането и развитието на тяхната личност и обогатяване на социалния им опит.

Проучването на мнението на специалистите за актуалното състояние и приложението на арт – терапевтичните дейности при работата с деца със СОП очертава следните тенденции:

- Положително отношение към арт – терапевтичната работа, която намира приложение в работата на специалисти с различни професионални длъжности (ресурсен учител, психолог, логопед, социален работник, социален педагог и др.).
- Демонстриране на познания за приложението, въздействието и предимствата на арт-терапията при деца със СОП, но не в така степен и по отношение на методите, които използват. Това показва липса на задълбочено познание за спецификата на арт-терапевтичната работа и подготовка за професионалното ѝ използване.
- Установени са статистически значими зависимости за връзката между професионалната длъжност, местоработата и формите на приложение на арт – терапевтична работа и възпитателното и влияние на арт – терапевтичната работа.
- Доминиране мнението, че редовното провеждане на арт–терапевтични сесии и препоръките те да се реализират както групово, така и на индивидуално.
- Очертаване на необходимостта от включване на арт – терапевтичните дейности в работата с деца със СОП като задължителен компонент във корекционно – възпитателната работа и обезпечаването и с материали за осъществяването им.
- Нужда от подготвяне на стандарти или методология, които да регламентират честотата и условията и начина на реализиране на арт - терапевтичните дейности.
- Потребност от регулярното провеждане на курсове, семинари и майсторски класове с цел повишаване квалификацията и задълбочаване познанията относно възможностите и приложението на арт – терапевтичните дейности.

От проучването на мнението на експерти в областта на арт – терапията се потвърждават изведените от теоретичния анализ сфери на влияние. Анкетиранияте дават висока оценка за приложение им в процеса на социално възпитание при работа с деца със СОП.

От получените резултати и посочените изводи, може да се потвърди хипотезата на изследването, че арт – терапевтичната работа има приложение във възпитателната работа с деца със СОП в условията на образованието и социалните услуги. Тя се използва от специалисти с различни професионални характеристики – ресурсни учители, логопеди, психолози, социални педагози и социални работници и др.

Потвърждава се и приложението на арт – терапевтичната работа и художествено - творческите дейности във възпитателно - корекционната работа с деца със СОП като средство, което благоприятства в най – голяма степен за: обогатяване на социалния опит, осъществяване на социално взаимодействие, развитие на комуникативните умения, изразяване на емоции и позитивиране и повишаване на мотивацията. Приложението им дава възможност за развитие на умения за работа в екип, спазване на социални правила, влизане в различни социални роли, чрез което могат да усвоят и да обогатят своя реален социален опит. Степента на напредъка зависи в най – голяма степен от индивидуалните потребности на децата, избора на подходящи техники и създадените педагогически условия за развиване на потенциала им чрез ориентиран към личността на децата хуманистичен подход на работа.

ПРЕПОРЪКИ

Съгласно получените резултати и направените изводи от проведеното изследване могат да се изведат следните препоръки свързани с регламентирането, популяризирането и прилагането на арт – терапевтичните дейности при възпитателно – корекционната работа:

Регламентиране

- Въвеждането и регламентирането на регулярно провеждане на Арт- ателиета в работата с деца със СОП в планове за обща и допълнителна подкрепа в сферата на образованието, и като допълнителна дейност в условията на социалните услуги, ще допринесе за обогатяване на възпитателно – корекционната работа с деца със СОП.
- Разработване стандарт или методология, които да регламентират честотата и условията и начина на реализиране на арт - терапевтичните дейности (ДЦДУ, ЦСРИ, РЦПППО, ЦСОП, СУ, ОУ).
- Подготовката на специалистите за работа с деца със СОП в университетите и формите за повишаване на квалификацията, познанията и уменията на специалистите за арт – терапевтичната работа. Така ще се избегнат неяснотите относно нейната същност и сфери на приложение.

Прилагане

- Създаване на условия и реализиране на повече групови арт – терапевтични дейности. Общуването в група насърчава социалния опит, развива междуличностните взаимоотношения.
- Да се насърчи провеждането на съвместни дейности с родителите. Включването на родителите в съвместни арт – терапевтични дейности ще им даде възможност да видят успешното реализиране на децата в конкретна художествено – продуктивна дейност. Ще допринесе за развитие на пълноценни отношения на родителя с детето.

Популяризиране

- Добре е да се повиши осведомеността на родителите във връзка с ефектите от прилагането на арт-терапията при деца със СОП, както и да бъдат насърчавани съвместни ателиета и/или проекти, които да включват и деца от групата или класа на детето и ученика със СОП. Това ще позволи родителите да видят как децата им преживяват успех и чувство на удовлетвореност.
- Да се дава гласност и изява на осъществените арт – терапевтични дейности и проекти, както в съответните институции, така и извън тях, като се организират изложби, на които да бъдат представени творбите на децата. Това ще даде възможност на децата за активна социална изява, в която могат да покажат опита и уменията, които са развили.

ПРИНОСИ

В дисертационния труд въз основа на осъщественото теоретично и практико – приложно изследване на възпитателните аспекти на арт – терапевтичната работа при деца със СОП могат да бъдат изведени следните приноси:

- Описани са възпитателните аспекти на арт – терапевтичните дейности при деца със СОП, в процеса на приобщаващо образование и социална интеграция.
- Разработена и апробирана по опитно – експериментален път програма за арт – терапевтична работа с деца със СОП съставена от адаптирани и авторски арт – терапевтични техники.
- Програмата е приложена при хетерогенна група деца със СОП, което дава възможност за реално проследяване на приложението на арт – терапевтичните дейности в училищната среда и в унисон с нововъведенията, произлезли от Наредбата за приобщаващо образование.
- Изследвано е актуалното състояние и приложение на арт – терапевтичните дейности при работа с деца със СОП от специалисти с различни професионални характеристики.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Навлизането на социално – педагогическия модел на работа с деца със специални образователни потребности позволява да се търсят и прилагат методи и техники, които да развият личността и да допринесат за нейния активен социален живот. Изместването на фокусът от дефицита към потенциала на съответното дете и възможностите за неговото развитие, предполага прилагането на разнообразни алтернативни методи за въздействие във възпитателно – корекционната работа. Екипите от специалисти в партньорство с родителите трябва да откриват и прилагат дейности съобразени с индивидуалните характеристики на детето, опирайки се на силните му страни, които да допринесат за активния социален живот на детето. От значение е подбраните дейности да дадат възможност на детето да представи себе си като успешно и да реализира съответното умение. От направеното изследване впечатление прави, че арт – терапевтичните дейности имат своето значимо място в работата с деца със специални образователни потребности. Те се прилагат във възпитателно – корекционната работа от широк кръг специалисти от помагащите професии – ресурсни учители, психолози, логопеди, социални педагози, социални работници, възпитатели. Арт – терапевтичните дейности предоставят огромен ресурс от техники и материали, които отговарят на индивидуалните потребности на хетерогенната група деца със СОП и им дават възможност да открият „своята“ силна страна. Участието на деца с различни нарушения в Арт ателиета допринася за това те да открият своето поле за успешна реализация и път към промяна в отношението на околните. От изключително значение е да се дава гласност на успехите на децата и да се поощрява експериментирането с различни творчески дейности. Изкуството е свързано с поддържане на повишено настроение, а участието на децата в художествено – творчески дейности им носи положителни емоции. Процесът на завършване на художествената творба дава на децата чувство за достижение на целта, убеждение в собствените си възможности.

В дисертационния труд се потвърждава необходимостта от прилагане на алтернативни методи на взаимодействие при работата с деца със СОП в парадигмата на хуманно – личностния подход. Представени са възможните приложения на арт – терапевтичната работа, като са изведени възпитателните ѝ аспекти, които имат значение не само за корекцията на нарушенията в психо-физическото развитие на учениците, а за формирането и развитието на тяхната личност и обогатяване на социалния им опит.

Публикации, свързани с дисертационния труд

- Градинарова, В., Арт – терапевтична работа при деца с агресивно поведение, В: Сборник доклади и презентации“ Студентски научен форум“,ФНПП, СУ „Св. Климент Охридски“, изд.,„Авангард Прима”, 2013, 87 - 95
- Градинарова, В., Приложение на проективни методики в индивидуалната арт – терапевтична работа при дете с емоционално – поведенчески проблеми, В: Докторантски изследвания в отговор на съвременните предизвикателства пред педагогическата теория и практика, Силует ЕООД, София, 2014, 163 – 173
- Градинарова, В., Арт - терапия с деца от аутистичния спектър, сп. Специална педагогика и логопедия, кн.2, ИК Дио Мира, 2014, 43 – 55
- Gradinarova, V., Art Therapy in Special School, Списание за образователна наука и изкуства, Том 2, Тракийски университет, Стара Загора, 2015,131 – 135
- Градинарова, В., Приложение на арт – терапевтичните методи и техники във възпитанието на „различните“ деца в условията на специалното образование, В: Сборник с доклади „Хармония в различията“, изд. „За буквите – О писменехъ“, 2015, 291 – 304
- Градинарова, В., Георгиева. М., Приложение на подходи от експресивната терапия с деца и юноши с поведенчески проблеми, В: Сборник с доклади „Хармония в различията“, изд. „За буквите – О писменехъ“, 2016, 433 – 444
- Градинарова, В., Социалнопедагогическа работа чрез арт-терапевтични средства в ресурсното подпомагане на деца със специални образователни потребности, сп. Педагогика, кн. 7, изд. „Аз – буки“, 2017, 962 – 972
- Бояджиева, Н., Градинарова, В., Приложение на арт – терапевтичен подход във възпитателната работа с деца с комуникативните нарушения, В: Сборник с доклади от научна конференция с международно участие „Интердисциплинарни логопедични практики“, том 2, НБУ, 2017, 101 - 109
- Градинарова, В., Приложение на арт - терапевтичните дейности в ресурсното подпомагане на деца със специални образователни потребности, електронен сборник „Есенни докторантски четения 2016“ ISSN 2534 – 9252, Том 1, 2016, 54 - 65
- Бояджиева, Н., Градинарова, В., Приложение на арт – терапия в помагания процес при работата с деца със специални образователни потребности В., ГСУ „Св. Климент Охридски”, ФНПП, Том 110 - под печат

Литература на автореферата

- Бакълтър, С., Практическа арт- терапия, Център за психосоциална подкрепа, София, 2010
- Бояджиева, Н., Възпитание чрез изкуство, УИ „Св. Климент Охридски“, София, 1994
- Бояджиева, Н., Развитие на идеята за възпитание и терапия чрез изкуство в университетската педагогика, ГСУ „Св. Климент Охридски, Т.105, София, 2014, 5 - 25
- Бояджиева, Н., Арт – терапия в социално – педагогическа практика и консултиране. В: Терапия изкуством, под ред. на В. Никитин, Н.Бояджиева, УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2012, 156 – 172
- Бояджиева, Н. Принципът за възпитание, образование и терапия чрез изкуство в България (Развитие и актуално състояние), сп. Педагогика, 8, София, 2016
- Бърк, Л., Изследване на развитието през жизнения цикъл, София, 2012г.,изд. „Диалог“
- Великова, Е., Арт – терапия за деца. Карти с творчески провокации за деца, родители и професионалисти, изд. Институт за изкуство и терапии, София, 2017
- Виготски, Л., Въображение и творчество на детето, Наука и изкуство, София, 1982
- Дарли, С., Хийт, У., Експресивна арт терапия, Център за психосоциална подкрепа, София, 2013
- Добрев, Зл., Особености в развитието на умствено изостаналите деца, С. 1998
- Макинтайър, К., Депонио, П., Идентифициране и подкрепа на деца със специфични обучителни трудности, Изток – Запад, София., 2015
- Монов, Х., Енева, Й., Умения за работа със семейства на деца с нарушения, В: Логопедия и фонетика, съст. В. Боянова и колектив, изд. „Херон Прес“, София, 1999, 97 - 103
- Петрова – Димитрова, Н., Социална педагогика или педагогика на социалната работа, София, изд. Карина – Мариана Тодорова 2014
- Попов, Т., Арт – терапията при деца, Дефекто, ЕООД, София, 2008
- Радулов, Вл., Деца със специални образователни нужди в училището и обществото, Рекламна издателска къща „Дарс“, Бургас, 2007
- Сапунджиева, К. Размисли за възпитанието, сп. Педагогика 28 – 33 стр.
- Терзийска, П., Децата със специални образователни потребности в общата образователна среда, УИ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2012
- Edwards, D., Art Therapy, SAGE Publication, London, 2004

Liebman, M., Art Therapy for Groups: A Handbook of Themes, Games and Exercises, Routledge, 2006
Копытин А., [Свистовская](#), Е., Арт-терапия детей и подростков, 2007, Последен достъп на 18.01.2018г. <https://www.litres.ru/aleksandr-kopytin/art-terapiya-detey-i-podrostkov/chitat-onlayn/>
Наредба за изменение и допълнение на Наредба № 1 от 2009 г. за обучението на деца и ученици със специални образователни потребности и/или с хронични заболявания. Последно посетен на 09.08.2017г. <http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=96184>

Наредба за приобщаващо образование. Последен достъп 13.10.2017г. <http://www.mon.bg>

Радулов, Вл., Разликата между интегрирано и включващо обучение. 2013. Последен достъп на 20.12.2017г. http://rehcenter.org/files/Material_01_Radulov.pdf

Malchiodi C., Child Art Therapy: How It Works.//psychologytoday.com, Jan 31, 2016. Last available on 10.09.2017. <https://www.psychologytoday.com/blog/arts-and-health/201601/child-art-therapy-how-it-works>>

Pergini, V., The Visual Arts as a Therapeutic Process for Young Children, 1999. Last available on 28.09.2017 <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED431523.pdf>

Silver, R., Lavin, C., The Role of Art of Developing and Evaluating Cognitive Skills, 1999. Last available on 25.09.2017 <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/002221947701000704>

<http://healingarts.ru/psixologam/art-terapiya-kak-eto-rabotaet/> Last available on 19.10.2017